

Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/Received: 02. 10. 2020 • Kabul Tarihi/Accepted: 25. 10. 2020

ARAP YAZISININ KÖKENİ VE TARİHİ THE ORIGIN AND HISTORY OF ARABIC SCRIPT

Kasım ŞULUL

Prof. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Bilim Dalı.
e-posta: kasimsulul@gmail.com
Orcid Number: <https://orcid.org/0000-0002-4979-1830>

Öz

Hiz. Muhammed devrinde *Kur'ân*-ı Kerîm'in yazıldığı ve günümüze kadar da kullanılmaya devam eden Arap Cezm yazısının kökeni, tarihî seyri ve gelişimi önemli bir meseledir.

Bu makalede Arap Cezm yazısının kökeni, tarihî seyri ve gelişimi ana hatlarıyla ele alınmıştır. İslâm kaynaklarında konuyla ilgili veriler; *bütüncül yaklaşım, metin taraması, metin mukayesesi, tematik ve kronolojik tasnif ve bir kısmı kalıntı (bakiyye türü) kitâbeler olan veriler arasında ortak payda bulma yöntemi* ile tetkik edilmiştir.

Hemdânî, İbnü'n-Nedîm ve İbn Vahşiyye gibi İslâm ilim tarihi kaynaklarında Arap cezm yazısının kökenine dair birçok veri bulunmaktadır. Arap Cezm yazısının kökenine dair İslâm kaynaklarındaki verilerin ortak paydası şudur: Hiz. Peygamber devrinde kullanılan Arap yazısının aslı Hirî Cezm), onun aslı Enbârî Meşk, o da Güney Arabistan Müsned yazısına dayanmaktadır.

Oryantalistler 19. asırda keşfettikleri bazı kitabelere dayanarak Arap yazısının Nabâtî, onun Arâmî onun da Fenike yazısına dayandığını iddia etmişlerdir. Oryantalistler, İslâm ilim tarihi kaynaklarının konuyla ilgili verdikleri bilgileri göz ardı etmişlerdir.

Son zamanlarda yapılan yeni araştırmalar, keşfedilen binlerce kitabe İslâm ilim tarihi kaynaklarının Arap yazısının kökeni konusundaki tezini kesin bir şekilde teyit etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yazı, Arap cezm yazısı, Güney Arabistan Müsned yazısı, Enbârî Meşk, Hirî Cezm.

Abstract

Origin, historical course and development of Arabic Jazm script which the Quran was written in the Prophet Muhammad (Blessings of Allah be upon him and his household and peace) era and continues to be used until today, is an important subject. In this article, the origin, historical course and development of the Arabic Jazm script discussed with its main lines.

There are many data on the origin of the Arabic Jazm script in Islamic Science History Sources such as al-Hamdânî, Ibn al-Nadîm, Ibn Wahshiyya. The common denominator of the data in Islamic sources on the origin of the Arabic Cezm script is that the origin of arabic script which used in the Prophet Muhammad (Blessings of Allah be upon him and his household and peace) era originates from al-Hîra's Jazm script which originates from Anbâr's Mashq script which originates from development of South Arabia Musnad script.

Orientalists claimed based on some inscriptions found in 19. Century that the arabic script originates from Nabataean script which originates from Aramiac script which originates from Phoenician script. Orientalists ignored the information given by the sources of Islamic science on the subject. Recent studies and discovered thousands of inscriptions firmly confirm the thesis of Islamic scientific sources on the origin of Arabic script.

Keywords: Script, Arabic Cezm script, South Arabia Musnad script, Anbâr's Mashq, al-Hîra's Jazm script.

Giriş

Genelde yazının, özelde Arap yazısının kökeni meselesi doğrudan yaşayan yazı türlerinin ve bunlarla telif edilen yazma, kitâbe ve sikke gibi verilerin mukayese ve incelenmesine dayanılarak izah edilmektedir. Ancak -Yusuf Zennûn'un da dile getirdiği gibi- bu meselenin yeni keşfedilen kitâbe ve vesikalara dayalı olarak yeniden izah edilmesi gerekmektedir. Bu sebeple 30 yılda bir keşfedilen kitâbe ve vesikalar dikkate alınarak ortaya konulan sonuçlar gözden geçirilmelidir.¹ Tabi bu yaklaşım, Arap yazısının kökeniyle ilgili ifade edilen her şeyin değişken olduğu anlamına gelmez.

İslâm ulemasının Arap dili ile ilgili kapsamlı ve derin araştırmaları hiçbir zaman yadsınamaz. Fuad Sezgin'in işaret ettiği gibi İslâm ilim tarihinde Kur'ân metnindeki kelimelerin açıklamalarıyla başlayan filolojik çalışmalar, yüzlerce yıl devam eden süreçte içsel prensipler ve dışsal boyut bakımından sadece Çinlilerinki ile karşılaştırılabilecek şekilde bir gelişme gösterdi. Aynı zamanda Arap grameriyle ilgili çalışmaların başlangıcı, Arapça kaynaklar tarafından 1./7. yüzyıla çıkarılabilmektedir. 2./8. yüzyılda gerçekleşen olağanüstü büyüklükteki gelişme, ancak bu şekilde erken bir başlangıçla kavranabilir.²

İslâm ulemasının Arap dilinin kökeni ile ilgili ortaya koydukları neticeler, İslâm öncesi döneme yakınlıkları, İslâm öncesi Arap dilinin ve lehçelerinin varlığını sürdürmesi ve onların bu alanlarda yaptıkları kapsamlı araştırmalardan dolayı kabule daha şayandır.

İlâveten Arap yazısının kökeni ve geçirdiği safhalar/evreler konusunda İslâm kaynaklarının yaklaşımı ve meseleyi izah tarzı, müsteşriklerinkinden farklıdır. İslâm kaynaklarına göre Arap yazısı, Himyerî diye de anılan Müsned yazısından doğmuş, ticarî münasebetler neticesinde Hicaz bölgesine yayılmıştır. Güney Araplarının kullandığı yazıya İslâm âlimleri, Müsned ve Himyerî yazısı demişlerdir. Güney Arap lehçeleri; Mainî, Sebe'î, Hadramî ve Katabânî olmak üzere dört kısımdır. Himyerîler, Mainî, Sebe'î, Hadramî ve Katabânîlerden sonra geldiği için onların kullandığı yazıya – İslâm âlimlerinin isimlendirmesiyle- Müsned denilmesi daha doğrudur.³

18. yüzyılda G. J. Klehr ve 19. yüzyılda Theodor Nöldeke ilk defa Arap yazısının Nabat yazısından kaynaklandığını ileri sürdüler. Ardından bu görüşü takip eden şarkiyatçıları Kuzey Arabistan bölgesinde bulunan Arapça kitâbeler üzerinde yaptıkları araştırmalardan hareketle Klehr ve Nöldeke'nin görüşünü teyide çalışmışlardır.⁴

İslâm medeniyetinde ortaya çıkıp gelişen dil ilimleri,⁵ tarih, ilim tarihi, bibliyografya, ansiklopedik biyografi, kâtiplik, yazı ve hat çeşitleri, yazı malzemeleri gibi konuları ele alan kaynaklarda hem insanlık âleminde dil ve yazının hem de Arap dil ve yazısının kökenine dair birçok veri bulunmaktadır. Bu kaynakların Arap dil ve yazısının kökeni özelinde tetkiki önemli bir bahistir. Tetkiklerde, nazariye ile tarihî-arkeolojik vesikaların buluşturulması ayrıca önem arz eder. Mesela -ensâb âlimi, tarihçi, coğrafyacı ve şair- Hemdânî; -bibliyografya âlimi- İbnü'n-Nedîm ve -antik alfabeleri sekiz bölüm şeklinde ele alıp Arap alfabesiyle çözümlerini *Şevkü'l-müstehâm fî ma'rifeti*

¹ Yusuf Zennûn, "Kadîmun ve Cedîdun fî Asli'l-Hatti'l-Arabî ve Tetavvurihi fî 'Usûrihi'l-Muhtelifeti", *el-Mevrid Dergisi*, 15/4, Irak (1407/1986), 7.

² Fuad Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çAbdurrahman Aliy, (Ankara: 2007), 1: 6.

³ Cevâd Ali, *Ebhâs fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 1. Baskı, (Beyrut: Merkez Akademi li'l-Ebhâs – Mektebetü Mümin Kureyş, 2011), 1: 463.

⁴ Bkz. Muhittin Serin - Yusuf Zennûn, "Kûfî", *DîA*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 26: 342-345.

⁵ Dil ilimleri ile ilgili çalışmalar, ilk başlarda özellikle Kûfe ve Basra çevresinde ortaya çıkmış daha sonra ise İslâm coğrafyasının her tarafına yayılmıştır.

rumûzi'l-eklâm adlı eserinde kaydeden- İbn Vahşiyye gibi âlimler dil araştırmalarında nazariye ile tarihî-arkeolojik vesikaları buluşturmaya çalışmıştır.

Konuya bir temel teşkil etmesi için evvela dil ve yazının kökenine dair bazı tesbitlere temas edilmelidir:

1. Lügat ve Yazıların Kökeni

İnsanın, idrak ettiklerini ifade ederken başvurduğu vasıtaların ilki dil/lügat, ikincisi ise yazıdır.⁶ İnsanlık âleminde dil, yazıdan önce gelir. Lügat, konuşanın maksudını anlatan ibaredir. İbare, kasta dayalı ifade-i meramı gerçekleştiren dile ait bir fiildir. Söz konusu fiil, dille ilgili bir melekedir. Dil melekesi, her toplumun kendi istilahlarına uygun olarak teşekkül eder. Dil ve yazı insanı hayvandan ayıran beşerî özelliklerdendir. Yazı sayesinde, insan sinesindeki manaları ifade eder. Yine yazı sayesinde ilim kalıcı olur, her tarafa yayılır ve kuşaktan kuşağa intikal eder.⁷ Lügatlerin ve yazıların kökeni konusunda çeşitli görüşler ve yaklaşımlar bulunmaktadır. İslâm âlimleri; dilin ve yazının kökeni konusunda araştırmalar yapmış ve bu konuda muhtelif görüşler dile getirerek bunları gerekçeleriyle izah etmeye çalışmışlardır. Biz bu görüşlerden birkaç tanesi üzerinde duracağız:

Birincisi: Dil tevkîfidir; yani –sesi, dili ve lügatleri yaratan- Allah tarafından vahiy edilmiştir. Ebû'l-Hasen Alî b. Süleymân el-Ahfeş (316/928 [?]), Ebû Alî el-Fârisî (377/987),⁸ İbn Fâris (395/1004)⁹ ve Harâllî (637/1240)¹⁰ gibi âlimler dilin ilâhî olduğunu savunan ekole mensuptur. Bu ekole mensup âlimler görüşlerini teyit için şu âyet ve rivâyetleri zikretmişlerdir:¹¹ “الرَّحْمَنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ” [Çok merhametli (Allah) Kur'an'ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona açıklamayı (beyânı) öğretti.],¹² “وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا” (Allah Adem'e bütün isimleri, öğretti),¹³ “أَفَرَأَوْرَبُّكَ الْأَكْرَمُ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ” [Oku! Rabbin, en büyük kerem sahibidir. O Rab ki kalemle (yazmayı) öğretti. İnsana bilmedikleri şeyi öğretti],¹⁴ “ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ” [Nûn. Kaleme ve (kalem tutanların) yazdıklarına andolsun ki],¹⁵ “وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ” [O'nun delillerinden biri de gökleri ve yeri yaratması, lisanlarınızın ve renklerinizin değişik olmasıdır. Şüphesiz bunda bilenler için (alınacak) dersler vardır].¹⁶ “Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir”.¹⁷

⁶ İslâm ilim örfüne göre insan idrakinde meydana gelen ilim; biri fiilî, diğeri ise infiâlî olmak üzere iki çeşittir. Fiilî olan insan idrakinden dışa yansır. Buna inşa denir. İnfiâlî olan ise algıları vasıtasıyla dış dünyadan insanoğlunun idrakine yansıyan şeylerdir ki bunlara haber denir.

⁷ İbn Haldûn, *el-İber*, thk. Halil Şahâze, (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1408/1988), 1: 524,753.

⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 4. Baskı, (Heyet), 1:41.

⁹ İbn Fâris, *es-Sâhibî fî Fikhi'l-Luğa ve Süneni'l-'Arab fî Kelâmihâ*, thk. Muhammed Ali Beydûn, 1. Baskı, trz. 1418/1997, (Bab القول على الخط العربي وأول من كتب به) 15, (باب القول على لغة العرب: أتوقيف، أم اصطلاح) 13.

¹⁰ Bkz. Murat Sülün, “el-Harâllî”, *DiA*, 16: 96-97.

¹¹ İbn Fâris, *es-Sâhibî fî Fikhi'l-Luğa ve Süneni'l-'Arab fî Kelâmihâ*, thk. Muhammed Ali Beydûn, 1. Baskı, 1418/1997, 15.

¹² er-Rahmân 55/1-4.

¹³ el-Bakara 2/31.

¹⁴ el-'Alak 96/3-5.

¹⁵ el-Kalem 68/1.

¹⁶ er-Rûm 30/22.

¹⁷ (إِنَّ أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ فَقَالَ: اكْتُبْ فَقَالَ: يَا رَبِّ مَا أَكْتُبُ؟ قَالَ: اكْتُبِ الْقَدَرَ مَا كَانَ وَمَا هُوَ كَائِنٌ إِلَى الْآخِرَةِ) İbn Ca'd, *Müsned İbn Ca'd*, thk. Amir Ahmed Haydar, (Beirut: Müessesetü Nâdir, 1410/1990), 494, hadîs no: 3444.

İslâm kaynaklarında “Allah, Âdem'e bütün isimleri öğretti”²³ (وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا) meâlindeki âyet bağlamında yapılan izahlardan şu sonuçlar çıkarılabilir:²⁴ Dilin esası doğrudan varlıklara veya onların vasıflarına delalet eden seslerdi. Bu sesler, birer isim mesabesindeydi. Genelde isim, fiil ve harften oluşan dillerin en güçlü unsurudur. Fiillerin kaynağı da birer isim olan mastarlardır. Cenâb-ı Hak, bütün dillerin esasını teşkil eden ilk nüveleri isimler şeklinde Hz. Âdem'e (as) öğretmiştir. Beşeriyet çoğalıp yeryüzüne dağılmış, insan toplulukları arasında iletişim kopmuş, her insan topluluğunun yaşadığı çevrede diller farklılaşmaya başlamış, farklı diller ve dil grupları ortaya çıkmıştır. İnsanlık tarihinde düşünsel faaliyetlerin sözlü olarak ifade edilmesi ve yazıya dökülmesi dilin ve yazının gelişimine katkı sunduğu gibi ilahî vahyin sahife ve kitap şeklindeki tezahürü ve bunun etrafında yapılan edebî faaliyetler de dilin gelişimine katkıda bulunmuştur.

Dil ve yazının tevkîfî olduğu anlayışı; İslâm'ın peygamberlerin maneviyât gibi maddî konularda da rehber oldukları telakkisine de dayanır. Örneğin “Gözlerimizin önünde ve vahyimiz (emrimiz) uyarınca gemiyi yap”²⁵ meâlindeki âyette ifade edilen Hz. Nuh'un (as) gemiyi yapması, bu alanda bir başlangıç ve örneklik teşkil eder.

Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadîs-i şeriflerde Allah'ın, meleklerin, İblis'in, Hz. Âdem'in (as), Havvâ'nın ve çocuklarının birbirleriyle konuştukları zikredilmiştir. Bu bağlamda Hz. Âdem (as), Havva ve çocukları arasında geçen konuşmaların ne tür sözcüklerle gerçekleştiği meçhuldür. Allah'ın, Hz. Âdem'e (as) ‘bütün isimleri öğrettiği’²⁶ ve bunu neticesinde konuşmanın gerçekleştiği muhakkaktır. Bu insanlık âleminde dillere bir başlangıç teşkil etmiş olabilir. İslâmî rivâyete göre Allah'ın Hz. Âdem'e (as) vahyettiği ve ona sahifeler verdiği şeklindeki veriler de bu görüşü teyit etmektedir. İbn Fâris'in ifadeleri buna işaret eder. Ona göre dilin tevkîfi olması onun tümünden ve bir defada öğretildiği anlamına gelmez.²⁷

İkincisi: İbn Cinnî (392/1002), *el-Hasâis* adlı eserinde dilin mahiyeti, tarifi, ortaya çıkışı ve yayılışını incelemiş, dilin ilâhî veya beşerî menşeli olduğu meselesini ele almıştır. O, bu meselelerin derin tetkikleri hak ettiğini kaydetmiştir.²⁸

İbn Cinnî, bu konuda şöyle demiştir: “Dil ilham mı yoksa insanların üzerinde anlaşılabilir vazettileri istihlâhlar neticesinde mi ortaya çıkmıştır? Bu mesele daha çok araştırmayı gerektirmektedir. Araştırmacıların çoğuna göre dilin aslı, üzerinde anlaşılabilir vazedilmiş istihlâhlardır; vahiy veya tevkîf değildir. Bu konuda Ebû Ali (Allah ona rahmet etsin)²⁹ bana dedi ki:

²³ el-Bakara 2/31.

²⁴ Örnek olarak bkz. İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-A'zam*, thk. Abdülhamid Hindâvî, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2000), 1: 33-35.

²⁵ Hûd 11/37.

²⁶ el-Bakara 2/31.

²⁷ İbn Fâris, *es-Sâhibî fî Fikhi'l-Luğâ ve Süneni'l-'Arab fî Kelâmihâ*, thk. Muhammed Ali Beydûn, 1. Baskı, (1418/1997), 14
ولعلّ طائفة يظن أن اللغة التي دللنا على أنها توقيف إنما جاءت جملة واحدة وفي زمان واحد. وليسن الأمر كذا، بل وقف الله جلّ وعزّ آدم عليه السلام على ما شاء أن يعلمه إياه مما احتاج إلى علمه في زمانه، وانتشر من ذلك ما شاء الله، ثم علم بعد آدم عليه السلام من عرب الأنبياء صلوات الله عليهم نبياً ما شاء أن يعلمه، حتى انتهى الأمر إلى نبينا محمد صلى الله عليه وسلم، فاتاه الله جلّ وعزّ من ذلك ما لم يؤتة أحداً قبله، تماماً على ما أحسنه من اللغة المتقدمة. ثم قرّ الأمر قراره فلا نعلم لغة من بعده (حدثت).

²⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, nşr. Heyet, 4. Baskı, I,41 (اصطلاح: أن أصل اللغة إنما هو تواضع واصطلاح لا وحى وتوقيف على هذا موضع محجوب إلى فضل تأمل غير أن أكثر أهل النظر القول على أصل اللغة ألهام هي أم اصطلاح:). Ayrıca bkz. İbn Haldûn, 1: 615-617,643-644.

²⁹ Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî.

Dil, Allah katındandır ve “Allah, Âdem’e bütün isimleri öğretti”³⁰ mealindeki âyet buna delildir. Bu delil ihtilafli olan dilin kökeni meselesini kapsamaz. Âyet: “Allah, Âdem’e eşyaya isim verme konusunda yetenek verdi” şeklinde tevil edilebilir. Bu açıklamaya göre Ebû Ali’nin ileri sürdüğü delil geçersiz olur. Ebû Hasan’a³¹ göre -dil-in tevkîfiliği görüşü geçersiz kılınmadan- dil, insanların üzerinde anlaşılabilir vazettikleri ıstılahlardan oluşmaktadır. Şüphesiz Allah, Hz. Âdem’e (as) mahlukatın isimlerini bütün dillerde öğretmiştir. Âdem (as) ve çocukları, bu dillerle konuşmuştur. Dünyanın değişik yerlerine dağılan çocukları bu dillerden birini kullanmış, böylece o dil aralarında yaygınlaşmış ve kullanılmayan diller ise zamanla kaybolmuştur.³²

Şâyet denilirse; dil isim, fiil ve harften müteşekkildir. Öğretenin diğer kelime çeşitlerini bırakıp sadece isimlerle konuşması mümkün değildir. Öyleyse “Allah, Âdem’e bütün isimleri öğretti”³³ mealindeki âyette neden kelime türlerinden sadece isim zikredilmiştir? Cevaben denir ki: Üç çeşit kelimeden en güçlü olan isimdir. Bu sebeple Allah, âyet-i kerîmede kelime türlerinden ismi zikretmiştir. Her faydalı/anamlı cümleye isim gerekir. Arapçada her isim cümlesinin; harf ve fiile ihtiyacı olmayabilir.

Dilin menşei vahiy değildir diyen kişinin gerekçeleri şöyle sıralanabilir: Dilin insanların üzerinde anlaşılabilir vazettikleri ıstılahlar neticesinde oluşması şuna benzer: İki, üç veya daha fazla bilginin bir araya gelerek eşyalara isim vermeye ihtiyaç duymaları gibidir. Her bir eşyanın temel niteliği tesbit edilir ve ona göre bir sözcük seçilip isim verilir. O eşya artık o isimle tanınır, yazılır ve diğer eşyalardan ayırt edilir. Böylece bir şeyi ifade etmek için onu getirmeye gerek kalmaz. Sanki Âdemoğulları birine geldiler ve ona işaret edip dediler ki: İnsan. Bir kişi her ne zaman bu lafzı duysa bununla kendi cinsinden bir yaratılmışın kastedildiğini bilir. Aynı şekilde insan organlarının her birine ayrı isimler verilmiştir. Böylece lafız her zikredildiğinde manası bilinir. Diğer isim, fiil ve harfler de böyledir.

Dillerin menşei ve teşekkülü konusunda söylenenler (yani diller varlıklara işaret etmek üzere insanların anlaşığı/uyuştuğu ıstılahlardan oluşmuştur şeklindeki görüş); diğer diller için de geçerlidir. Farsça’da insana “merd”, başa (ra’s) “ser” (Farsça) denilmesi gibi. Sanatçıların kendi araç-gereçleri için icat ettikleri isimler de böyledir. Marangoz, boyacı, dokumacı, mühendis, denizci vb. mesleklerde olduğu gibi.

Âlimler dediler ki; dillerin ilk hali, işaret ettikten ve gördükten sonra insanların anlaşığı/uyuştuğu ıstılahlardan oluşmuştur.³⁴

Bazı araştırmacılara göre dilin aslı, kevnî varlıkların çıkardığı ve insanın duyup taklit ettiği seslerdir. Rüzgâr sesi, gök gürültüsü, suyun şırıltısı, eşeğin anırması, karganın sesi, atın kişnemesi, ceylanın sesi ve benzerleri gibi. Sonra bu seslerden diller doğdu. Bu, benim de kabul ettiğim bir görüştür.”³⁵

Üçüncüsü: Keyâ el-Herrâsî (504/1110), lügatleri insanın idrak sahibi medenî bir varlık olmasıyla ilişkilendirir. İnsan, hayatını sürdürmek için kendi kendine yetmez, başkalarından

³⁰ el-Bakara 2/31.

³¹ Ebû'l-Hasen Alî b. Süleymân b. el-Fazl el-Ahfeş el-Asgar.

³² Kanaatimizce Ebû'l-Hasan’ın bütün dillerin Hz. Âdem’e (as) öğretilmesinden kastettiği şey; bütün dillerin esasını teşkil eden kelimelerin ona (as) öğretilmesidir.

³³ el-Bakara 2/31.

³⁴ İbn Cinnî, bu satırlardan sonra Allah-dil ilişkisi konusunda konumuzu ilgilendirmeyen açıklamalarda bulunmuştur ki bunlara yer vermedik.

³⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, (Heyet), 4. Baskı, 1: 41-48.

yardım almaya mecburdur. Bu nedenledir ki insanlar, toplu yaşamak ve yardımlaşmak için şehirler kurmuştur. İnsan yaratılışı gereği medenî bir varlıktır. Vahşilik yırtıcı hayvanların âdetidir. İşte bundan dolayı çeşitli sanatlar-meslekler insanlar arasında ortaya çıkmış ve taksim olmuş; her birey vaktini meşgul olacağı bir mesleğe hasretmiştir. Çünkü bireyler kendi başlarına bütün gereksinimlerini karşılayamaz. Bu durumda ihtiyaç duyduğu şeyler, insana ya yakın ya da uzak olur. Yakınındaysa onlara işaret etme imkânı doğar. Uzağında ise elde etmek için onların bulunduğu yeri, maksat ve gayesini göstermesi gerekir. Bu sebeple insanlar, ifade-i meram için kelâmı vazettiler; onu açığa vurmak için ise hareketi en süratli ve sık tekrarlamaya en uygun aracın dil olduğunu keşfettiler. Kelam, harf ve sestten ibarettir. İnsan, kelâmı teşkil eden sesi başıboş ve belirsiz bırakırsa uzayıp gider, eğer parçalara ayırırsa da ayrılır. Bu yüzden insanlar, sesin çıktığı organların hareketlerine göre parçalara ayırdılar. Seslerin çıkış yerleri; akciğerin derinliklerinden ta ağızın bitim yeri olan dudağa kadardır.³⁶

Dördüncüsü: Diller insanoğlunun doğadaki sesleri taklit etmesi sonucu ortaya çıkıp gelişmiştir. Son iki görüşe göre dil; insanın kendi çabasıyla elde ettiği (sınâi/istilâhî/kesbî) şeylerdendir.

Nehhâs, insanoğlunun önce doğrudan onu çevreleyen varlıklara işaret eden isim mahiyetindeki seslerle ve yazı yerine geçen şekillerle ifade-i meram ettiğine, bilahare bunların tedricen kelimeler ile onu oluşturan harf ve hece gibi unsurlara ve çizgisel/yazısal olarak kelimelere ve alfabenin harflerine dönüştüğüne işaret eder.³⁷ Zira lisan ilk safhada, harflerin belli belirsiz ilk hallerini içinde barındıran sesler şeklindeydi. Bu sesler, doğrudan insanoğlunu çevreleyen varlıklara işaret eden ve tabiattaki seslerin taklidine dayanan tabii seslerden ibaretti.³⁸ Bazı âlimlere göre uzak doğu dilleri; dilin ilk merhalesine ait izleri hala bünyelerinde barındırmaktadır.

Modern araştırmalar da yazının ilk olarak resim (الكتابة الصورية: Pictography) şeklinde başladığını, aşama aşama harflere dönüştüğünü kabul etmektedir. Bununla birlikte yazının menşei, gelişimi, muhtelif yazıların ortaya çıkışı ve mevcut yazıların kökenleri gibi konularda araştırma ve tartışmalar devam etmektedir.³⁹

2. Arap Yazısının Kökenine Dair Görüşler

Asr-ı Saâdet'te Mushafların yazıldığı Arap Cezm yazısının kökenine dair iki görüş bulunmaktadır: Birincisi: İslâm kaynaklarına göre Arap yazısı, Güney Arabistan Müsned yazısına dayanmaktadır. İkincisi: 18. asrın ilk yarısında G. J. Klehr gibi oryantalistler, bu konuda İslâm kaynaklarının görüşüne itiraz ederek Arap yazısının Nebâtî-Ârâmî-Fenike menşeli olduğunu ileri

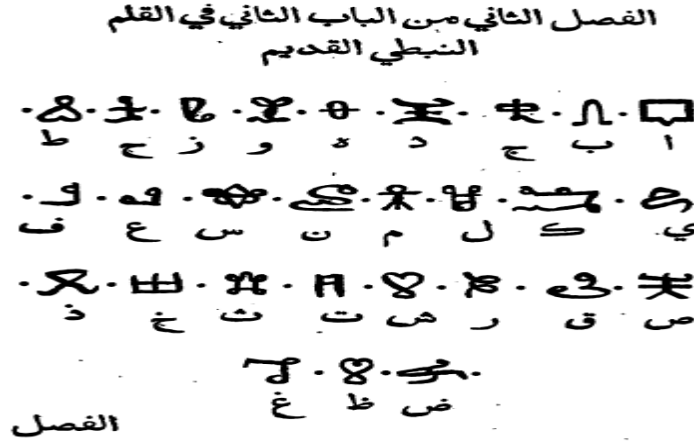
³⁶ قال الكيِّا الهُرَّاسي في تعليقه في أصول الفقه: وذلك أن الإنسان لما لم يكن مكتفياً بنفسه في معاشه ومقدمات معاشه لم يكن له بدٌّ من أن يسترشد للمعاونة من غيره ولهذا أخذ النَّاسُ المَدَنَ ليجتمعوا ويتعاونوا. وقيل: إن الإنسان هو المتمدّن بالطبع والتوحُّش ذأبَّ السباع ولهذا المعنى تَوَزَّعت الصناعات وأتقَسَّمت الحِرَف على الخَلْق فكلُّ واحدٍ قَصَرَ وقته على حِرْفَةٍ يشتغل بها لأن كلَّ واحدٍ من الخَلْق لا يمكنه أن يقوم بِحِرْفَةٍ مَقاصده فحينئذ لا يخلو من أن يكونَ محلُّ حاجته حاضرة عنده أو غائبة بعيدة عنه فإن كانت حاضرة بين يديه أمكنه الإشارة إليها وإن كانت غائبة فلا بدَّ له من أن يدلَّ على محلِّ حاجته وعلى مَقصوده وعَرَضه فوضعوا الكلام دلالةً ووجدوا اللسانَ أسرعَ الأعضاء حركةً وقبولاً للترداد. وهذا الكلام إنما هو حرفٌ وصوتٌ (فإن تركه سدى غفلاً امتدَّ وطال وإن قطعه تقطَّعَ فقطعوه وجزؤوه على حركات أعضاء الإنسان التي يخرج منها الصوت وهو من أقصى الرِّئَةِ إلى منتهى الفم *Süyütî, el-Müzhir fi Ulûmi'l-Lügâ ve Envâ'ihâ*, thk. Fuat Ali Mansur, (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418,1998), 1: 32-33.

³⁷ أبو جادٍ، اسمٌ لشيءٍ أشبه شيءٍ به الحروف المقطعة التي تدل على حرفٍ منها على ما فعل منه، أو على اسمٍ في قول من قطعها، وكذلك هوز وبقينها؛ وإن كان الأمر على ذلك (*Nehhâs, Umdetü'l-Küttâb*, thk. Bâsim Abdülvehhab el-Câbî, (Dâr İbn Hazm, 1425/2004), 72.

³⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, (Heyet), 4. Baskı, 1: 47 (*وذهب بعضهم إلى أن أصل اللغات كلها إنما هو من الأصوات المسموعات كدوي الرياح وحينئذ الرعد وخرير*) وهذا عندي وجه صالح ومذهب متقبل. الماء وضحيح الحمار ونعيق الغراب،

³⁹ Cevâd Ali, Arap yazısının kökenine dair 23 görüş tesbit etmiştir. Bkz. *el-Mufasssal fi Tarîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, (Dârü's-Sâkî, 1422/2001), 15: 144.

sürmüşlerdir. Nebâtî yazısı, Arap yazısının aslı olamaz; Nebâtîlerin medenî faaliyetleri mö. 4. yüz yıl - M. S. 106/724 tarihleri arasındadır.⁴⁰ Zira Kahtânî ve Adnânî Araplar, Nebatiler'den daha kadimdir.

İbn Vahşiyye'ye göre kadîm Nebâtî yazısı -I-⁴¹

Bazı oryantalistler ise Maîn Krallığının Kızıldeniz'in doğu sahillerine hâkimiyeti yoluyla Fenike yazısının da Müsned yazısına dayandığını ileri sürmüşlerdir. Yeni yapılan kapsamlı ve derin tetkikler Arap yazısının kökeni konusunda İslâm kaynaklarını teyit etmektedir. Biz bu iki görüşü ana hatlarıyla tetkik etmeye çalışacağız:

3. İslâm Kaynaklarına Göre Arap Yazısının Kökeni Güney Arabistan Müsned Yazısına Dayanmaktadır

İslâm ilim tarihinde genelde yazının, özelde ise Arap yazısının menşesine tahsis edilmiş bazı eserlerin günümüze intikal etmemesi bu meselenin halledilemeyişinin önemli nedenlerinden birisi olduğu söylenebilir. Örneğin İbn Vahşiyye'ye göre yazı ilminin hakikatine muttali olmak isteyen kişinin mutlaka Câbir b. Hayyân es-Sûfî'nin *Kitâbü Hallî'r-Rumûz ve Mefâtîhi'l-Kunûz* (كتاب حل الرموز) adlı eserini incelemesi gerekir.⁴²

Mevcut İslâm kaynaklarına göre Mudâr Arapçasının aslı/kaynağı güney Arabistanlı Arâb-ı Âribe olduğu gibi⁴³ Arap Cezm yazısı da Güney Arabistan Müsned yazısına dayanmaktadır. Sahâbî Semüre b. Cündeb (60/680) ve İbn Abbâs (68/687), Şa'bî (104/722), İbnü'l-Kelbî (204/819 -?-), Ebû

⁴⁰ Ahmet Ağırakça, "Nebâtîler", DİA, 32: 257-258.

⁴¹ İbn Vahşiyye, 10.

⁴² İbn Vahşiyye, 80; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Yûsuf el-Bûnî'nin (لطائف الإشارات في أسرار الحروف المعلومات) (شمس), (خمسة المعارف الكبرى), (لطائف الإشارات في أسرار الحروف المعلومات) ve (اللمعة النورانية), (المعارف و لطائف العوارف في علم الحروف و الخواص) adlı eserleri de bu meyanda zikredilebilir.

⁴³ Araplar, halen yaşamakta olan Sâmi kavimlerin sayı ve yayılış sahası bakımından birincisidir; konuştukları dil ise Sâmi dillerin en zengini ve en gelişmişidir. Tarihî bakımdan Araplar iki büyük kısma ayrılır: a- Arab-ı bâide: Bu gruba dahil olanlar tarihin eski devirlerinde yaşamıştır. Bunlara dair bilgiler *Kur'ân-ı Kerîm*, eski Arap şiiri ve kaynaklara aksetmiş haberlerdir. Âd, Semûd, Medyen, Tasm, Amâlîka, Câsim, Abdi Dahm, Ubeyl, Hadûra, Cedîs ve Birinci Cürhüm kavimleri Arab-ı bâide'nin başlıca kollarıdır. Bunlar Arabistan'da çeşitli devletler kurmuş ve hâkimiyetlerini Suriye ve Mısır'a kadar yaymışlardır. b- Arab-ı bâkiye: Soyları devam eden Araplardır; bunlar iki ana kola ayrılırlar: ı- Arab-ı Âribe (العرب المنقرية و المنقرية): Bunlar, Kahtânî Araplar olarak da bilinmektedir. ıı- Arab-ı Müsta'ribe (العرب المنقرية و المنقرية): Bunlar, Adnânî Araplar olarak da bilinmektedir. İslâmiyet'in ortaya çıktığı yıllarda Arap kabileleri bütün Arabistan'a yayılmışlardı (H. D. Yıldız, "Arap", DİA, 3: 272-276'dan naklen).

Hâtim er-Râzî (277/890),⁴⁴ İbn Ebî Hayseme (279/892), Belâzürî (279/892), İbn Ebû Dâvûd (316/929), İbn Düreyd (321/933), Hemdânî (360/971'den sonra), İbnü'n-Nedîm (385/995 -?), İbn Cinnî (392/1002), İbn Vahşiyye, İbnü'l-Küffî (450/1058), Batalıyevsî (521/1127), İbn Haldûn (808/1406) ve Kalkaşendî (821/1418)⁴⁵ gibi âlimler Arap Cezm yazısının Güney Arabistan Müsned yazısına dayandığını çeşitli gerekçelere dayanarak izah etmişlerdir.

Arap Cezm yazısının kökeni, tarihî seyri ve gelişimine dair verilerin bir kısmını İbnü'n-Nedîm toplu bir şekilde kaydetmiş, İbn Haldûn ise tahlil ve tenkide tabi tutmuştur.⁴⁶ Konuyla ilgili İslâm kaynakları, *metin taraması ve mukayesesi, tematik ve kronolojik tasnif, verilere bütüncül yaklaşım ve onlar arasında ortak payda bulma yöntemleriyle* incelenmelidir. Bu çalışma sistematigi, İslâm kaynaklarını anlamaya ve ilmî neticeler elde etmeye imkân verir. Verilerin zikredilen yöntemlere göre tetkikiyle Arap Cezm yazısının kökeni, gelişimi ve tarihî seyrine dair elde edilecek bazı tesbitler şu şekilde sıralayabiliriz:

Birincisi: Mudâr Arapçası, Arab-ı Âribe'den olan Himyer Arapçasına dayanmaktadır. İbnü'n-Nedîm gibi birçok ilim tarihçisi bunu teyit etmektedir. Ona göre; "Arabî kelâm, Himyer, Tasm, Cedis, İrem ve Havyel'in dilidir. Bunlar Arab-ı Âribe'nin kendileridir. İsmâil (as) da Mekke Haremi'nde yetişip büyümüş, Cürhümlü Muâviye b. Mudâd el-Cürhümî ailesinden bir kızla evlenmiş ve onların dilini öğrenmiştir.

İsmailoğulları, eşyayı ve meydana gelişini esas alarak pek çok şeye isim vermiştir. Adnânîler arasında Arap dili gelişip kelime hazinesi genişlemiş; mükemmel fasih şiir ortaya çıkmış ve Me'âd b. Adnân'dan sonra yaygınlaşmıştır. Her Arap kabilesinin kendisine mahsus bir lehçesi (lûgat) vardır. Bu lehçelerin hepsi Arap dilinin aslında birleşir. Araplar; İslâmiyet'i kabul ettikten sonra Arap dili yabancılaşmış bilinmez bir hale gelmesin diye dile ekleme yapmaktan uzak durmuşlardır".⁴⁷ İbn Haldûn'a göre "lûgatlar ve melekeler tesadüfen meydana gelmemiştir. Mudâr dilinin hali de Himyer diline nisbetle böyledir. Mudârlılar, Himyer dilindeki kelimelerin yapılışını ve tasrif/çekim şekillerini değiştirmek suretiyle Mudâr dilini meydana getirmişlerdir. Elde bulunan ve Himyerlilerden nakledilen belgeler bunu göstermektedir".⁴⁸

⁴⁴ Bkz. İbn Cinnî, *Sırru Sinâ'ati'l-İ'râb*, 1. Baskı, (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000), 1: 53.

⁴⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye), 3: 7-19 (الطرف الثاني في بيان حقيقة الخط) (الطرف الثاني في وضع حروف العربية), (المسلك الأول في وضع مطلق الحروف), (الطرف الثالث في وضع الخط), (الثالث في وضع الخط).

⁴⁶ İbnü'n-Nedîm, s. 6-8; İbn Haldûn, *el-İber*, thk. Halil Şahâze, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1408/1988), 1: 524-531 "الفصل الثلاثون". Cevâd Ali, "الفصل السابع والأربعون في أن لغة العرب لهذا العهد مستقلة مغايرة للغة مضر وحمير" 766-770, "في أن الخط والكتابة من عداد الصناعات الإنسانية Arap yazısının kökenine dair 23 görüş tesbit etmiştir. Bkz. *el-Mufassal fî Tarîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, (Dârü's-Sâkî, 1422/2001), 15: 153-183 (الخط العربي).

⁴⁷ قال محمد بن إسحاق فاما الذي يقارب الحق وتكاد النفس تقبله فذكر الثقة أن الكلام العربي بلغة حمير وطسم وجديس وأرم وحويل وهؤلاء هم العروب العاربة وأن إسماعيل لما حصل في الحرم ونشأ وكبر تزوج في جرهم آل معاوية بن مضاخ الجرهمي فهم أخوال ولده فتعلم كلامهم ولم يزل ولد إسماعيل على مر الزمان يشتقون الكلام بعضهم من بعض ويصنعون للأشياء أسماء كثيرة بحسب حدوث الأشياء الموجودات وظهورها فلما اتسع الكلام ظهر الشعر الجيد الفصيح في العدنانية وكثر هذا بعد معد بن عدنان ولكل قبيلة من إبنü'n-Nedîm (قبائل العرب لغة تنفرد بما وتتخذ عنها وقد اشتروا في الأصل قال وأن الزيادة في اللغة امتنع العرب منها بعد بعث النبي صلى الله عليه وسلم لأجل القرآن Nedîm, 7. Ayrıca bkz. İbn Fâris, *es-Sâhibî fî Fikhi'l-Luğa ve Süneni'l-Arab fî Kelâmihâ*, thk. Muhammed Ali Beydûn, 1. Baskı, (1418/1997), 14.

⁴⁸ فليست اللغات وملكانها مجانا. ولقد كان اللسان المضري مع اللسان الحميري بهذه المثابة وتغير عند مضر كثير من موضوعات اللسان الحميري وتصاريف كلماته. تشهد بذلك (الأنفال الموجودة لدينا İbn Haldûn, *el-İber*, thk. Halil Şahâze, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1408/1988), 1: 767.

Kamil Miras'a göre Arapça ile diğer bazı Sami kavimlerin dilleri arasında bir hayli yakınlık ve benzerlik mevcuttur.⁴⁹ Birçok kelimenin asılları biraz telaffuz farkıyla bu lisanlarda bir gibidir. Fiillerin tasrifleri ile ziyade babları birbirine benzer. Arapça lügat kitapları ve tefsir kitapları mütalaa edilirken bu diller arasındaki benzerlik açıkça görülür. Bu diller arasındaki benzerlik, bu dillerin en kadîm Sami kavimlerine ait olmalarının bir neticesidir. Süryanileri veya İbranileri en kadîm kavimlerden sayıp bunlara ait lisanların Arapçanın aslı sanılması doğru değildir. Çünkü Arab-ı Bâide'nin Ya'rûb b. Kahtân'a yükselen bir kıdemi vardır.⁵⁰

العربية	الآرامية	العبرية	الجالبية
انا	انا	اني	اناكو
انت	انت	انت	ات
انت	انت	انت	ات
هو	هو	هو	شو
هي	هي	هي	شي
نحن	انحن	نحن وانحن	اتينو
انتم	اتف	اتم	اتونو
انتم	اتن	اتن	اتينا
هم	هنون	هم وهما	شونو
هن	هنن	هيتا و هن	شينا

Aynı Kelimelerin Arapça, Aramice,
İbrânîce ve Babil Dillerindeki Karşılıkları⁵¹

Bu sebeple Yakut el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Büldân*'i gibi eserlerde Müsned yazısıyla yazılmış birçok kitâbeye yer verilmiş, Arap dilinin ve Müsned yazısının çok kadîm olduğuna vurgu yapılmıştır.⁵²

İkincisi: İslâm kaynaklarında yer alan Arap Cezm yazısının kökenine dair verilerin ortak paydası, onun Güney Arabistan Müsned yazısına dayandığıdır. Araplar, önceleri Güney Arabistan'da Himyerî yazısını (الخط الحميري) kullanıyorlardı.⁵³ Himyerîlerin atası Himyer b. Sebe b. Yeşcüb b. Ya'rûb b. Kahtân, aslı Âd kavmi tarafından da bilinip kullanılan Müsned yazısından kendi

⁴⁹ Arapça, İbrânîce ve Âsurca dilleri arasındaki benzerliği gösteren karşılaştırmalı örnek bir kelime listesi için bkz.

Abdurrahman Fehmi Efendi, *İslâm Medeniyeti Tarihi (Medresetü'l-Arab)*, hazırlayanlar: Hüseyin Elmalı – Cüneyt Eren, (İzmir: 2005), 32-35.

⁵⁰ Zebîdî, *Tecrid-i Sarîh*, terceme ve şerh. Ahmed Naim, Kamil Miras, (Ankara: 1987) (bu eseri, dipnotlarda "*Tecrid-i Tercemesi*" şeklinde kaynak gösterdik), 10: 53.

Kahtânî Arapların atası Kahtân b. Âbir b. Şâleh b. Erfahşez b. Sâm b. Nûh'dur (a.s.). Bütün İslâm kaynakları ve Tevrat, Kahtân'ın Hz. Nuh'un (a.s.) oğlu Sâm'ın soyundan geldiği konusunda birleşmektedir. Kahtân'dan sonra Arapça konuşan ilk kişi diye tanınan oğlu Ya'rûb, Yemen'de hüküm sürdü ve kardeşlerini çeşitli yerlerde görevlendirdi. Yeşcüb'ün oğlu Sebe'nin (Abdüşems) Lahm, Cüzam, Âmile, Gassân, Himyer, Ezd, Mezhic, Kinâne, Eş'ar ve Enmâr adında on oğlu oldu; bunların ilk dördü Suriye'ye (Bilâdü's-Şam), diğerleri Yemen'e yerleşti (Mustafa Fayda, "*Kahtân*", DİA, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24: 201-202). Adnânî Arapların atası ise Arab-ı Ârîbe'den olan Cürhümlülerin arasında büyüyen İsmail b. İbrahim'dir.

⁵¹ http://historyblog16.blogspot.com.tr/2016/10/blog-post_15.html

⁵² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 4: 97; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 15: 202 (الفصل الثاني (والعشرون بعد المائة: المسند ومشتقاته).

⁵³ Belâzürî, *Fütühü'l-Büldân*, (Beyrut: 1988), 452-453; Ceşşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa Sakka vdğ., (Kahire: 1357/1938), 1; Sülî, *Edebü'l-Küttâb*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, (Bağdad: 1341), 30; İbnü'n-Nedîm, 6-7; İbn Hallikân (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'iz-Zamân mimmâ Sebete bi'n-Nakl evi's-Semâ' ev Esbetehü'l-Ayân*, thk. İhsan Abbâs, (Beyrut: Dâru's-Sadr, 3:344 (meşhur hattat İbnü'l-Bevvâb'in -413/1022-biyografisinde); Süyûtî, el-Müzhir, 2: 299.

adı ile anılan yazıyı icat etmiştir.⁵⁴ Kuzeyli Araplar, harflerinin köşeli ve sütunu andıran düşey şekilleri sebebiyle ona Müsned (dayandırılmış) demiştir.⁵⁵ Başka bir görüşe göre ise müsned kelimesi, güney Arap lehçelerinde kitâbet/yazı demektir.⁵⁶

Âd kavminin kendilerine mahsus Müsned yazısı; İbrânî, Süryânî ve bugünkü Latin harfleriyle benzerliği yoktur. Bu yazı, Mısırlıların hiyeroglifi ve Çinlilerin yazısı gibi millî ve mahallî bir icattır. Yani evvelce mevcut bir yazıdan taklitle elde edilmiş değildir.⁵⁷

Üçüncüsü: Bazı rivâyetler, Müsned yazısını Hûd Peygamber'in (as) vahiy kâtiplerine dayandırmaktadır. İbn Abbâs (ra); Arap yazısının kökeni hakkında Kureylilere şu soruları sormuştur: "Ey Kureyş topluluğu! Bana Arap yazısından haber veriniz. Allah, Muhammed'i (as) peygamber olarak göndermeden evvel o hatla yazıyor muydunuz? Mesela şimdi elif, lâm ve nûn harflerini yazarken yaptığınız gibi bu yazının bitişik yazılan harflerini bitiştirerek, ayrı yazılan harflerini ayırarak mı yazıyordunuz?"

Kureyşliler: "Evet".

İbn Abbâs: "Peki bunu kimden öğrendiniz?"

Kureyşliler: "Harb b. Ümeyye'den".

İbn Abbâs (ra): "Harb, kimden öğrendi?"

Kureyşliler: "Abdullah b. Cüd'ân'dan".

İbn Abbâs (ra): "Abdullah b. Cüd'ân kimden öğrendi?"

Kureyşliler: "Enbârlılar'dan".⁵⁸

İbn Abbâs (ra): "Enbârlılar kimden öğrendi?"

⁵⁴ İbn Hişâm (218/833), *Kitâbü't-Ticân fî Mülûki Himyer (et-Ticân li Ma'rifeti Mülûki'z-Zamân fî Ahbâri Kahtân: 8* برويه عن (أسد بن موسى عن أبي إدريس ابن سنان عن جده لأمه وهب بن منبه رضي الله عنهم المستند وهو) 1347, 1. Baskı, s. 65; Ziriklî (1893-1976), *el-A'lâm*, 5. Baskı, (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 2: 284; (Mes'ûdî (345/956), *Murûcü'z-Zeheb*, thk. Esed Dâğir, (Kum: Dârü'l-Hicre, 1409), 1: 410.

⁵⁵ Nehhâs (338/950), *Umdetü'l-Küttâb*, thk. Bâsim Abdülvehhab *el-Câbi*, (Beyrut: Dâr İbn Hazm, 1425/2004), 455; İbnü'l-Fakîh (365/975), *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf el-Hâdî, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416/1996), 93; Saad D. Abulhab, *Cüzürü'l-Kitâbeti'l-Arabiyyeti'l-Hadîse: Mine'l-Müsned ile'l-Cezm (جذور الكتابة العربية الحديثة: من المسند الى الجزم)* (<http://historyarabic.blogspot.com/2013/03/blog-post.html>); *Roots of Modern Arabic Script: From Musnad to Jazm, Published in to parts by teh New York based quarterly Journal Dahesh Voice, 50 and 51, 2009, 10; ayrıca bkz. B. Moritz, "Arabistan (yazı)", İA (MEB), 2: 511 (Cenubî Arap yazısı); Johannes Pedersen, İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi, çeMustafa Macit Karagözoğlu, (İstanbul: 2012), 21.*

⁵⁶ Cevâd Ali, *Ehbâs fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 1. Baskı, (Beyrut: Merkez Akademi li'l-Ehbâs – Mektebetü Mümin Kureyş, 2011), 1: 463.

⁵⁷ Ahmed Hilmi – Ziya Nur, *İslâm Tarihi*, 2. Baskı, (İstanbul: 1982), 84.

⁵⁸ Şa'bi (104/722) muhacirlere yazıyı nereden öğrendiklerini sormuş onlarda Hîrelilerden, onların ise Enbârlılardan öğrendiklerini ifade etmişlerdir (عَنِ الشَّعْبِيِّ قَالَ: سَأَلْتُ الْمُهَاجِرِينَ مِنْ أَيْنَ تَعَلَّمْتُمْ الْكِتَابَةَ؟ قَالُوا: مِنْ أَهْلِ الْحَيْرَةِ وَسَأَلْنَا أَهْلَ الْحَيْرَةِ مِنْ أَيْنَ تَعَلَّمْتُمْ الْكِتَابَةَ؟) (قَالُوا مِنْ أَهْلِ الْأَنْبَارِ وَنُقِلَ: إِنَّهُ سُئِلَ الْمُهَاجِرُونَ. مِنْ أَيْنَ تَعَلَّمْتُمْ الْخَطَّ. فَقَالُوا: مِنَ الْحَيْرَةِ. وَسُئِلَ أَهْلُ الْحَيْرَةِ: مِنْ أَيْنَ تَعَلَّمْتُمْ الْخَطَّ فَقَالُوا: (من الأنبار ذكروا أن قريشاً سألوها: من أين لكم الكتابة) "مر" 14: 113 md. Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevhiri'l-Kâmûs*, (Dârü'l-Hidâye), 14: 113 (من الأنبار ذكروا أن قريشاً سألوها: من أين لكم الكتابة فقألوها: من الأنبار Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevhiri'l-Kâmûs*, (Dârü'l-Hidâye), 14: 113 "مر" md. İhsan Abbâs, (Beyrut: Dârü's-Sadr, 3: 344 (meşhur hattat İbnü'l-Bevvâb'in -413/1022- biyografisinde); Zebîdî (1205/1791), *Tâcü'l-Arûs min Cevhiri'l-Kâmûs*, (Dârü'l-Hidâye), 14: 113 "مر" md.

Kureyşliler: “Kendilerine gelen bir Yemenliden”.⁵⁹
 İbn Abbâs (ra): “Sonradan kendilerine katılmış olan Yemenli kimden öğrenmiş?”
 Kureyşliler: “Hûd Peygambere vahiy kâtipliği yapan Hullecân b. Kâsım’dan”.⁶⁰
 Dördüncüsü: Müsteşriklerin tasnifine göre güney Arap lehçeleri; Mainî, Sebe’î, Hadramî ve Katabânî olmak üzere dörttür. Kuzey Arap lehçeleri ise Mudâr lehçesi,⁶¹ Lihyânî, Semûdî, Safevî ve Nebâtî olmak üzere beştir. Müsteşrikler de Lihyânî, Semûdî, Safevî lehçelerinde kullanılan yazının Müsned yazısına dayandığını kabul etmiştir. Güney Araplarının kullandığı yazıya; genelde İslâm âlimleri Müsned, müsteşrikler ise Himyerî yazısı demişlerdir. Himyerîler, Mainî, Sebe’î, Hadramî ve Katabânîlerden sonra geldiği için onların kullandığı yazıya –İslâm âlimlerinin isimlendirmesiyle- Müsned denilmesi daha doğrudur.⁶² Müsned yazısının tarih içinde ortaya çıkıp gelişen ve birbirini netice veren; Mainî, Sebe’î, Hadramî, Katabânî,⁶³ Evsânî,⁶⁴ Himyerî,⁶⁵ Lihyânî,⁶⁶ Semûdî,⁶⁷ Safâ’î,⁶⁸ Dâdânî,⁶⁹ Muttasıl Müsned, Enbârî Meşk ve Hîrî Cezm ve Hicâzî gibi formları bulunmaktadır.⁷⁰

⁵⁹ Bazı kaynaklarda “Yemenli Kinde kabilesinden” diye zikredilmiştir. Bkz. Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân fî Târîhi’l-A’yân*, thk. Muhammed Berekât ve diğerleri, (Dımaşk: 1434/2013), 14: 461; İbnü’l-Âbâr, *et-Tekmile li Kitâbis’s-Sîle*, thk. Abdüsselam el-Herrâs, (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1415/1995), 2: 228.

⁶⁰ İbn Abdilber, *el-Kasd ve’l-Ümem fi’t-Ta’rif bi Usûli Ensâbi’l-Arab ve’l-Acem min Evveli men Tekelleme bi’l-Arabiyyeti mine’l-Ümem: ekinde İnbâh ale’l-Kabâil’r-Ruvât*, (Kahire: Mektebetü’l-Kudüs, 1350), 22; Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi’l-Mülûk ve’l-Ümem, Muhammed Abdülkadir ‘Atâ – Mustafa Abdülkadir ‘Atâ*, (Beyrut: 1412/1992), 11: 196.

⁶¹ Mudâr lehçesi, *Kur’ân* Arapçası olup fasih Arapçadır.

⁶² Aslında müsteşriklerin Arap lehçelerine dair yaptıkları bu taksim çok belirsizdir. Zira yapılan taksimde sınırlar belli değildir. Üstelik Arabistan tek coğrafyadır ve beşeri olarak sürekli hareketlilik halindedir. Bu sebeple müsteşriklerin yaptıkları taksime ihtiyatla bakılmalıdır. İslâm ulemasının edebî metinlere ve yaşayan Arapçaya dayanarak yaptığı Arap lehçeleri/lügatleri taksimlerine dikkat edilmesi gerekmektedir birlikte Cevâd Ali, kitâbelerden hareketle yeni bir taksim yapmaya çalışmıştır. Ona göre harf-i tarifi kullanımı açısından Arap lehçeleri “ال” (Nebâtî, *Kur’ân* lehçesine benzeyen mö. 328 tarihli en-Nemâra, 512 tarihli Zebed, 568 tarihli Harran (Suriye) kitâbesi ve *Kur’ân* lehçesi ile ona benzeyenler gibi), “الهَاء” (Safevî ve Semûdî lehçeleri) ve “النون”i (Mainî, Sebe’î, Hadramî, Katabânî ve Himyerî lehçeleri) tercih edenler şeklinde üçe ayrılır. Bkz. Cevâd Ali, *Ebhâs fî Târîhi’l-Arab Kable’l-İslâm*, 1. Baskı, (Beyrut: Merkez Akademi li’l-Ebhâs – Mektebetü Mümin Kureys, 2011), 1: 463,465.

⁶³ (قتبان: Qatabanic).

⁶⁴ (أوسان أو أوسن الأوس حسب كتابات خط المسند) Evsânîler için bkz. Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi’l-Arab Kable’l-İslâm*, (Dârü’s-Sâkî, 1422/2001), 4: 150. Sebeî, Minaî, Katabânî, Hadramî ve Evsânî dilleri, eski Arapça’yı teşkil ederler.

⁶⁵ (حمير بن سبأ بن يشجب بن يعرب بن قحطان). Bkz. İbn Abdilber, *el-İnbâh alâ Kabâil’r-Ruvât*, thk. İbrahim el-Ebyârî, 1. Baskı, (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-Arabî, 1405/1985), 33.

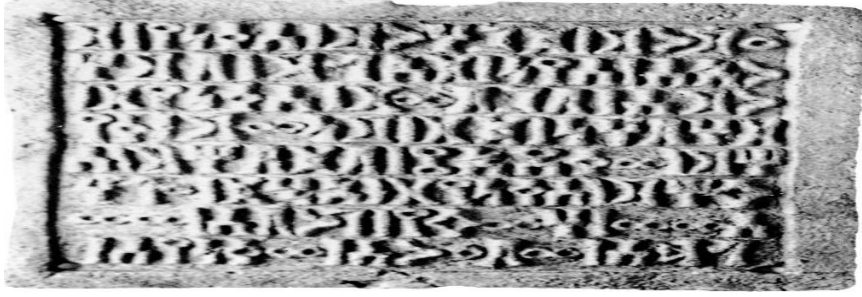
⁶⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 15: 154,230.

⁶⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 15: 235 (الخط الثمودي).

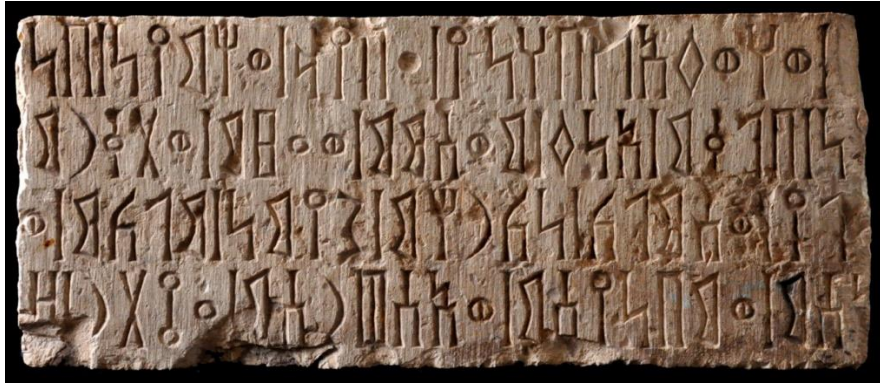
⁶⁸ Safâ’î diye isimlendirilmesi, Dımaşk’ın yaklaşık 150 km güneydoğusunda bulunan volkanik ve ıssız bir bölge olan Safâ’dan dolayıdır. Bkz. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 15: 236 (الأجدية الصفوية). Safevî kitâbe sayısı 10000’i aşmaktadır. Bkz. Cevâd Ali, *Ebhâs fî Târîhi’l-Arab Kable’l-İslâm*, 1. Baskı, (Beyrut: Merkez Akademi li’l-Ebhâs – Mektebetü Mümin Kureys, 2011), 1: 213.

⁶⁹ الدادانية: Dadanitic.

⁷⁰ Bkz. Cevâd Ali, *Ebhâs fî Târîhi’l-Arab Kable’l-İslâm*, nşr. Merkez Akademi li’l-Ebhâs – Mektebetü Mümin Kureys, 1. Baskı, (Beyrut: 2011), 1: 213. <http://dasi.cnr.it> (28-12-2019) <http://dasi.cnr.it/index.php?id=44&prjId=4&corId=57&colId=0&navId=0> (28-12-2019)

Hadramî bir kitâbe⁷¹

Ma'îni bir kitâbe⁷²

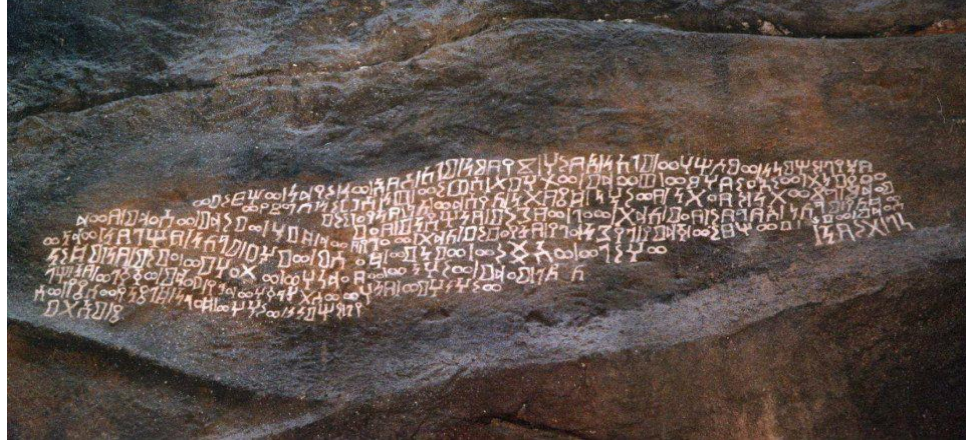

Katabânî bir kitâbe⁷³

⁷¹ <http://dasi.humnet.unipi.it/index.php?id=79&prjld=1&corld=5&collid=0&navld=943605355&reclid=2159>

⁷² <http://dasi.humnet.unipi.it/index.php?id=79&prjld=1&corld=28&collid=0&navld=404067248&reclid=304>

⁷³ <http://dasi.humnet.unipi.it/index.php?id=79&prjld=1&corld=29&collid=0&navld=573144043&reclid=7313>

بقوة الرحمن ومسيحه الملك أبرهة زيمان ملك سبأ وذو ريدان وحضرموت. ويمنات وقبانلهم (في الجبال والسواحل، سطر هذا النقش عندما غزا (قبيلة) معد (في) غزوة الربيع في شهر ذو الثابتة (ابريل) عندما ثاروا كل (قبائل) بنى عامر وعين الملك (القائد) أبي جبر مع (قبيلة) على (والقائد) بشر بن حصن مع قبيلة) سعد (وقبيلة) مراد وحضروا أمام الجيش ضد بنى عامر (وجهت) كندة وعلى (في) وادي ذو مرخ ومراد وسعد في وادي على طريق تربعن وذبحوا وأسروا وغنموا بوفرة وحارب الملك في حلبن واقترب كظل معد (وأخذ) اسرى، وبعد ذلك فوضوا (قبيلة) معد) عمروا بن المنذر (في الصلح) فضمنهم ابنه (عن أبرهة) فعينه حاكماً على) معد ورجع (أبرهة) من حلبن (حلبان) بقوة الرحمن في شهر ذو علان في السنة الثانية

76
والستين وستمائة

Yerden 8 m yükseklikte, 5 m uzunluğunda ve 440 karakterden oluşan Ebrehe'nin Arap Müsned yazısıyla yazılmış Hulubân Seferi Kitabesi ve Günümüz Arap hattındaki karşılığı.⁷⁷

⁷⁶ Kitâbede verilen "662 yılının Zû'allân ayında" şeklindeki tarih Himyerî takvime (التقويم الحميري) göre'dir. Himyerî takvimine göre 662 olan tarihin miladî karşılığı 552'dir. Bkz. Cevâd Ali, *Ebhâs fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 1. Baskı, (Beyrut: Merkez Akademi li'l-Ebhâs – Mektebetü Mümin Kureyş, 2011), 1: 229 vd.

<https://www.facebook.com/1632330097058075/posts/> (erişim tarihi: 26-11-2018) http://qudama-alarab.blogspot.com/2012/12/blog-post_7816.html (erişim tarihi: 26-11-2018) <http://www.toraseyat.com/2019/11/10/الموت-أبرهة-في-عام-الفيل/> (erişim tarihi: 28-12-2019) Ayrıca bkz. Norbert Nebes, "A New 'Abraha Inscription from the Great Dam of Marib", in: *PSAS* 34 (2004), 221-230.

https://www.academia.edu/33288005/38._A_New_Abraha_Inscription_from_the_Great_Dam_of_Marib_in_PSA_S_34_2004_S_221-230 (erişim tarihi: 28-12-2019)

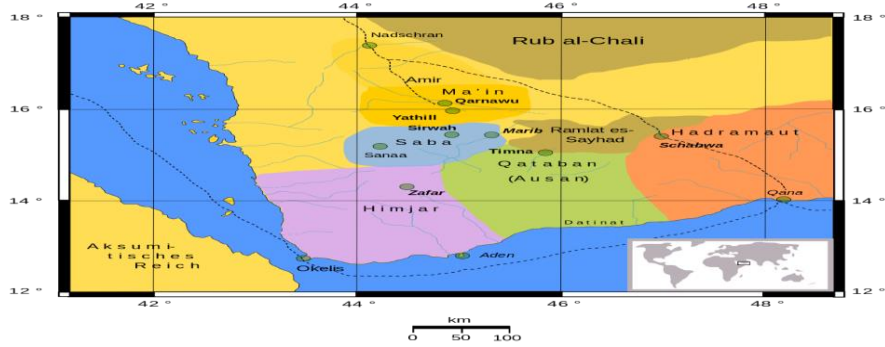
⁷⁷ http://qudama-alarab.blogspot.com/2012/12/blog-post_7816.html (erişim tarihi: 28-12-2019)

<https://youtu.be/K8ALZ6I03NY> (erişim tarihi: 28-12-2019)

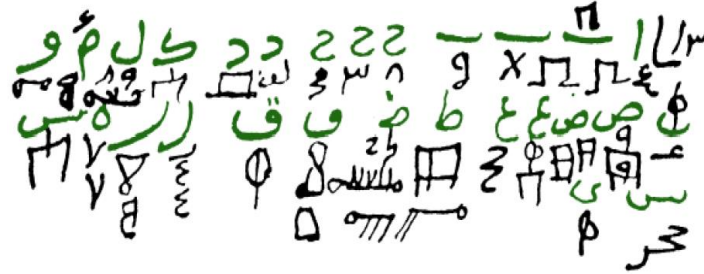
<http://dasi.humnet.unipi.it/index.php?id=42&navId=0&prjId=1&corId=0&collId=0>

<http://www.toraseyat.com/2019/11/10/الموت-أبرهة-في-عام-الفيل/> (erişim tarihi: 28-12-2019)

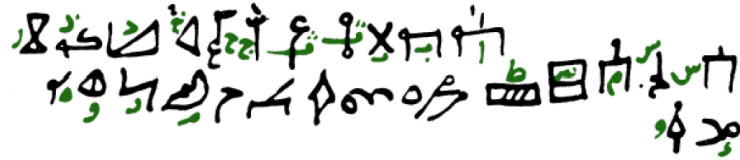
Müsned Yazısını Kullanan Devletler ve Kavimler⁷⁸

Milâdî 1. Yüzyılda Evsân (Ausan) Krallığı⁷⁹

Hemdânî'nin (360/971'den sonra) *el-İklîl* adlı eserinde Arap Müsned alfabesi ile bugünkü alfabenin münasebetini izah ettiği 78-79. varaklar⁸⁰

ابجدية المسند العربية كما عرضها ابن النديم (توفي عام 990 ميلادي) في كتابه الفهرست. رتبت الحروف وفق تسلسل الحجاز وتيامة القديمين وهو مشابه للتسلسل المستخدم اليوم في القواميس. الحروف العربية لونت باللون الاخضر من قبل المؤلف للتوضيح. 22

⁷⁸ Habeşistan-Arabistan münasebetleriyle ilgili haritalar için bkz. <https://tarik2.wordpress.com/page/15/> (erişim tarihi: 21-09-2019).

⁷⁹ https://en.wikipedia.org/wiki/Kingdom_of_Awsan (erişim: 24.11.2018)

⁸⁰ <https://al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=m018208.pdf>

Beşincisi: İbn Haldûn'a göre Arap Cezm yazısı Enbâr ve Hîre çevresinde bir defada ortaya çıkmamış ve İslâm'a yakın dönemde sınırlı sayıda insan tarafından Hicaz'da yaygınlaşmamıştır. Bilakis Arabistan'ın Suriye ile Irak sınırlarını köklü bir şekilde etkileyen Güney Arabistan'dan yaşanan göçler neticesinde zikredilen bölgelerdeki medenî faaliyetler çerçevesinde uzun devirlerde ve birçok safhadan geçerek teşekkül etmiştir.⁸⁴

Güney Arabistan, Arapların iki ana kolundan birini teşkil eden Kahtânîlerin anavatanıdır. Orada Maîn, Sebe', Himyer, Hîre ve Kinde gibi devletler kurulmuş ve medenî faaliyetler ortaya çıkmıştır.⁸⁵ Tarihin çeşitli devrelerinde değişik sebeplerle Ârab-ı Âribe, Güney Arabistan'ı terk ederek Arabistan'ın çeşitli bölgelerine yerleşmiştir. Örneğin Lahm ve Cüzâm kabileleri Hîre'ye, Tay kabilesi Ecâ ve Selmâ dağlarına, Kinde kabilesi önce Bahreyn'e daha sonra da Hadramut ve nihâyet Necid'e yerleşmiştir. Bununla birlikte tarihin her döneminde güney ile kuzey Arabistanlılar arasında akrabalık, ticâret, seyahat ve Arap çarşıları (esvâkü'l-Arap) gibi birçok vesile dolayısıyla - *Kur'ân*'da da işaret edildiği gibi- sıkı bir ilişki hep ola gelmiştir.⁸⁶

Altıncısı: İslâm kaynaklarındaki konumuzla ilgili veriler içerik, ortak payda ve kronolojik sıralama yöntemiyle tetkik edildiğinde, bu verilerin kadim Müsned yazısının Cezm formuna dönüşümüne dair; İsmailoğulları, Medyen, Enbâr-Hîre, Cezm ve Hicâzî dönem ve formlarına işaret ettikleri söylenebilir:

3.1. Arap Yazısının İsmailoğulları dönemi

İbn Abbâs'tan ve başkalarından nakledilen rivâyetlerde Arapçayı ilk konuşan ve yazarların İsmailoğulları olduğu ifade edilmiştir.⁸⁷ Yine İbn Abbâs'tan nakledilen bir rivâyette beş peygamberin; yani Hz. Muhammed (as), Hz. İsmail (as), Hz. Şuayb (as), Hz. Salih (as) ve Hz. Hud'un (as) Arapça konuştukları nakledilmiştir.⁸⁸

İbn Vahşiyye eserinin ilk babında Kûfî, Mağribî (The Maghrabin or Andalusian alphabet) ve Hindî (Numeral: Indian Alphabet) diye üç yazı çeşidini ele alır. Ona göre Hz. İsmail (as), Kûfî kalemi ilk vazeden, Arapçayı ilk konuşan ve yazandır. es-Sûrî (السوري) diye isimlendirilen Kûfî kaleminden dokuz çeşit kalem türemiştir.⁸⁹

⁸⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, thk. Halil Şahâze, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1408/1988), 1: 524; Süyûtî, *el-Müzhir*, 2: 293-302.

⁸⁵ Kahtânîler; Arab-ı bâide ve Arab-ı bâkiye diye ikiye ayrılır. Arab-ı bâkiye soyları devam eden Araplardır ki bunlar iki ana kola ayrılırlar: Arab-ı âribe; Arab-ı müsta'ribe (Arab-ı mütearribe).

⁸⁶ Sebe 34/18; Kureş 106/1-4.

⁸⁷ Fâkifi (وروى الفاكهي عن محمد بن علي بن الحسين يعني الباقر أنه سئل أول من تكلم بالعربية فقال اسماعيل بن ابراهيم النبي عليهما السلام وهو يؤمنا ابن ثلاث عشرة سنة) (272/885), *Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dahri ve Hadîsih*, thk. Abdülmelik Abdullah Düheyy, (Beyrut: Dâr Hadar, 1414), 5: 85; Beyhâkî (458/1066), *Şuabü'l-İmân*, thk. Abdulali Abdulhamid Hâmid, (Riyad-Bombay: 1423/2003), 3: 164, *Ta'zîmü'n-Nebî*, rivâyet no: 1503; ayrıca bkz. Ebü't-Tîb el-Mekkî (832/1428), *Şifâü'l-Ğarâm bi Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*, 1. Baskı, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 2: 16-17.

⁸⁸ لأن الفاكهي روي بسنده عن ابن عباس -رضي الله عنهما- قال: من الأنبياء خمسة ممن تكلم بالعربية: محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم، وإسماعيل بن إبراهيم، وشعيب، (Takıyyüddîn el-Fâsî (832/1429) *Şifâ'ü'l-Ğarâm bi Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm* 1. Baskı, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 2: 16.

⁸⁹ İbn Vahşiyye, 4.

وهذه صورة القلم الكوفي المسمي بالسوري
كما تراه

م . ف . ج . ك . ح . د . ه . و . ز . ع . ح .
أ . ب . ج . د . ه . و . ز . ع . ح .
ط . ي . ك . ل . م . ن .
س . ع . ف . ص . ق .
ك . ه . ح . ث . خ . ذ .
ظ . ع .

الفصل

İbn Vahşiyye'nin *Şevkü'l-Müsteḥâm*
adlı eserine göre Kûfî harfler⁹⁰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ
وَسَلِّ عَلَى سَائِرِ نَبِيِّنَا مُحَمَّدٍ

الشكل (148) نقش مدون بالخط الكوفي القديم

عثر عليه في أورشليم (يعود إلى عام 691 ميلادي)

Kudüs'te bulunan 71/691 tarihli Kûfî bir kitâbe⁹¹

⁹⁰ İbn Vahşiyye, 4.

⁹¹ Johannes Friedrich, *Târiḥü'l-Kitâbe*, Arapça'ya çev. Süleyman Ahmed ez-Zahir, (Dımaşk: Vezâretü's-Sikâfe, 2004), 359.

ا	ب	ت	ث	ج	ح	خ	د	ذ	ر	ز
ā	b	t	ṯ	ǧ	ḥ	ḫ	d	ḏ	r	z
س	ش	ص	ض	ط	ظ	ع	غ	ف	ق	ك
s	š	ṣ	ḍ	ṭ	ẓ	ʿ	ġ	f	q	k
ل	م	ن	و	ه	ی	قاصد بین الكلمات				
l	m	n	w	h	y					
7	8	φ	4	2	1					

Müsned harfler ve Arapça karşılıkları⁹²

İbn Vaḥṣiyye'nin; "Birinci bab üç kalemin; yani Kûfî, Mağribî ve Hindî yazının, birinci babın birinci faslı ise Kûfî kalemin bilinmesiyle ilgilidir. Kûfî kalem ilk vazedenden -Arapçayı ilk konuşan ve yazan- efendimiz İsmâil aleyhisselamdır. Kûfî kalem daha sonra nevilere ayrıldı ve dokuz çeşit oldu. Bu dokuz çeşidin aslı es-Sûrî diye isimlendirilendir"⁹³ şeklindeki ibaresi bazı problemler içermektedir:

Birincisi: Hz. İbrahim (as) ve oğlu Hz. İsmail'in (as)⁹⁴ çağdaşı olarak takdim edilen Sennear (Şinar) veya Babilonya Kralı Amrafel'in, Bâbil Kralı Hammurabi ile aynı kişi olduğu yönündeki yaygın görüş kabul edilirse Hz. İbrâhim'in (as) milâttan önce 22-20. yüzyıllarda yaşadığı söylenebilir.⁹⁵ Öyleyse Hz. İsmail (as), kadîm Arap toplulukları ve devletlerinden Maîn (mö. 1400-650), Sebe (mö. 750-115), Himyer (mö. 115 - ms. 525), Nabatî (mö. 4. yüzyıl - ms. 2. yüzyıl) ve Hîreli Lahmîlerden (ms. 3. yüzyıl-634) öncedir. Öyleyse onun (as) Arap dili ve yazısıyla ilgili faaliyetleri de onların aynı alanlarda gerçekleştirdikleri faaliyet ve gelişmelerden öncedir.

Cürhüm⁹⁶ ve Ya'rub, Ârab-ı Âribeyi teşkil eden Kahtânîlerin⁹⁷ iki ana koludur.⁹⁸ Hz. İbrâhim (as),⁹⁹ oğlu İsmâil (as) ile Mısırlı bir câriye olan annesi Hâcer'i Mekke civarına yerleştirmiştir.

⁹²<https://www.google.com/search?q=%D8%AD%D8%B1%D9%88%D9%81+%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B3%D9%86%D8%AF+%D8%A7%D9%84%D9%8A%D9%85%D9%86%D9%8A>

⁹³ الباب الاول في معرفة الأقاليم الثلاثة أي الكوفي والمغربي والهندي الفصل الأول من الباب الأول في معرفة القلم الكوفي الذي وضعه سيدنا اسماعيل عليه السلام و هو اول (ابن Vaḥṣiyye, s. 4. (من تكلم بالعربية و كتب و قد تنوع و صار تسعة انواع و الاصل فيهما المسمى بالسوري

⁹⁴ Hz. İsmail'in soy silsilesi şöyledir: " إسماعيل بن إبراهيم - خليل الرحمن - بن تارح وهو آزر بن ناحور بن ساروغ بن راعو بن فاح بن عيبر بن شالخ بن أرفخشذ - ابن يزد بن مهليل بن قين بن سام بن نوح بن لمة بن متوشلخ بن أخنوخ، وهو إدريس النبي - فيما يزعمون - والله أعلم وكان أول بني آدم أعطي النبوة وخط بالقلم - ابن يزد بن مهليل بن قين بن سام بن نوح بن لمة بن متوشلخ بن أخنوخ، وهو إدريس النبي - فيما يزعمون - والله أعلم وكان أول بني آدم صلي الله عليه وسلم Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf fi Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li İbni Hişâm*, thk. Ömer Abdüsselam es-Selâmî, (Beyrut: 1421/2000), 1: 36.

⁹⁵ Ömer Faruk Harman, "İbrahim", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21: 267.

⁹⁶ İslâmî rivâyet genelde Cürhüm'ün soy silsilesini şu şekilde vermektedir: (جرهم بن قحطان بن عابر بن شالخ بن أرفخشذ بن سام ابن نوح).

⁹⁷ Nûh oğlu Sâm oğlu Erfahşez oğlu Şâleh oğlu Âbir oğlu Kahtân. Bkz. Mustafa Fayda, "Kahtân", *DİA*, 24: 201-202.

⁹⁸ Belâzür, *Cümel Min Ensâbi'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkar - Riyaz Zerkeli, 1. Baskı, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1417/1996), 1: 3-4.

⁹⁹ İbrâhim b. Târih (Terah) b. Nâhor b. Sârûğ (Serûc) b. Erğu (Reu) b. Fâliğ (Peleg) b. Âbir (Eber) b. Şâleh (Şelah) b. Fînân (Kaynân) b. Erfahşed (Arpakşad) b. Sâm b. Nûh şeklinde verilmektedir (Taberî, 1: 233; Sa'lebî, 72).

Burada Yemen'den gelen Kahtânî asıllı Cürhümlüler arasında büyüyen ve onlardan Arapça öğrenen Hz. İsmâil Medâd b. Beşîr'in kızı Seyyide ve Ra'le bint Amr ile evlenerek on iki çocuk sahibi olmuştur. Bunlar Mekke'de Zemzem Kuyusu civarına yerleşmiş ve zamanla her biri bir kabilenin reisi de olmuştur. Hz. İsmâil (as) Mekke'ye geldiğinde babası gibi Arapça konuşmuyordu. Onun soyu Arapçayı burada öğrenip Cürhümlüler'e karışarak Araplaştığı için Arab-ı Müsta'ribe (veya Arab-ı Mütearribe) adıyla anılmıştır. Arab-ı Müsta'ribe kabilelerine Adnânîler, İsmâilîler, Meaddîler, Nizârîler de denilmiştir.¹⁰⁰

İkincisi: İbn Abdilber (463/1071), Arap dili ve yazısının ilk defa kim veya kimler tarafından vazedildiği ve Hicâz'a kimlerin getirdiği konusunda ihtilaf olduğunu bildirmektedir. Ona göre "Arapça ilk yazan İsmail'dir" rivâyeti, "Arapça ilk konuşan İsmail'dir" rivâyetinden daha sahihtir.¹⁰¹

İslâmî rivâyetin geneline göre kadîm Arapça Kahtân ve oğlu Ya'rûb'a,¹⁰² Arap Müsned yazısı ise Hûd Peygambere (as) vahiy kâtipliği yapan Hullecân b. Kâsım'a¹⁰³ dayanmaktadır. Hz. Hûd (as),¹⁰⁴ Hz. İsmail'den (as) önce yaşamıştır.

Bu sebeple İbn Vahşiyî'nin Hz. İsmail'i (as) mutlak manada Arapçayı ilk konuşan ve yazan diye nitelenmesi, eğer başka bir anlamı yoksa doğru değildir. Çünkü Arapça konuşan ve yazan ilk toplum İsmailoğulları olmadığı malumdur.¹⁰⁵ Hz. İbrahim, oğlu Hz. İsmail'i (as) ve eşi Hacer'i, *Kur'ân-ı Kerîm*'in ifadesiyle "ekinsiz bir vadiye";¹⁰⁶ yani Kâbe'nin temellerinin bulunduğu, Mekke şehrinin kurulacağı yere iskân etmiştir. Onlar, Cürhümlülere komşu olmuş ve onlarla kaynaşmıştır. Haliyle Hz. İsmail'in (as), Arapçayı konuşması ve yazması, Ârab-ı Müsta'ribe'den Arapçayı ilk konuşan ve yazan olması ve Arapçanın yeni bir aşamaya geçmesi anlamına gelir.

Hz. İsmail'in (as) Arapçayı ilk konuşan ve yazan diye nitelenmesi, İsmailoğulları'nın Arab-ı Âribe ile kaynaşması sonucunda Hicaz merkezli Arap dilinde yaşanacak gelişmelerin ilk nüvelerine ve Mudâr Arapçasının temellerinin İsmâiloğulları tarafından atıldığına işaret eder. Zira Arap dili Mudâr lehçesiyle kemale ermiş, İslâmî dönemde bu dile ait ilimler kayıt altına alınmış ve İslâm medeniyetinin dili haline gelmiştir.

¹⁰⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Arap", *DİA*, 3: 272-276.

¹⁰¹ وَقَالَ أَبُو عَمَرَ: وَهَذِهِ الرَّوَايَةُ أَصَحُّ مِنْ رَوَايَةِ مَنْ رَوَى: أَنَّ أَوَّلَ مَنْ تَكَلَّمَ بِالْعَرَبِيَّةِ إِسْمَاعِيلُ وَالْحَارِثُ كَثِيرٌ فِي أَوَّلِ مَنْ تَكَلَّمَ بِالْعَرَبِيَّةِ. وَفِي أَوَّلِ مَنْ أَدْخَلَ الْكِتَابَ الْعَرَبِيَّ أَرْضَ (Süheylî (581/1185), *er-Ravzü'l-Ünüf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li İbni Hişâm*, thk. Ömer Abdüsselam es-Selâmî, (Beyrut: 1421/2000), 1: 40.

¹⁰² Kahtân'dan sonra Arapça konuşan ilk kişi diye tanınan oğlu Ya'rûb (Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 1: 362)

¹⁰³ İbn Abdilber, *el-Kasd ve'l-Ümem fi't-Ta'rîf bi Usûli Ensâbi'l-'Arab ve'l-'Acem min Evveli men Tekelleme bi'l-'Arabiyyeti mine'l-Ümem*: ekinde İnbâh ale'l-Kabâilî'r-Ruvât, (Kahire: Mektebetü'l-Kudüs, 1350), 22; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Muhammed Abdülkadir 'Atâ – Mustafa Abdülkadir 'Atâ, (Beyrut: 1412/1992), 11: 196.

¹⁰⁴ (ووجدت أكثر أهل اليمن يقولون قحطان بن عابر وهو هود بن شالخ بن أرفخشذ بن سام بن نوح ويقولون نحن العرب العاربة نحن أقدم من إبراهيم) İbn Abdilber, *el-İnbâh fi Kabâilî'r-Ruvât*, thk. İbrahim el-Ebyârî, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1405/1985), 28.

¹⁰⁵ وروى الفاكهي يستدو عن ابن عباس قال من الأثبياء خمسة من تكلم بالعربية محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم واسماعيل بن ابراهيم وشعيب وصالح وهود وسائرهم بالسريانية ما خلا (Fâkihî, موسى فإنه تكلم بالعبرانية والعبرانية هي من السريانية تكلم بها ابراهيم ثم إسحاق ثم يعقوب فورثه ولده من بعده بنو اسرائيل فهي لغتهم وبها قرأ موسى التوراة عليهم *Ahbâru Mekke fi Kadîmi'd-Dahri ve Hadîsih*, thk. Abdülmelik Abdullah Düheys, (Beyrut: Dâru Hadar, 1414), 5: 86.

¹⁰⁶ İbrahim 14/37.

Bu meyanda İbnü'n-Nedîm'in Mekhûl'den naklettiği rivâyet önemlidir. Mekhûl'e (112/730) göre -Hz. İsmail'in (as) çocukları- Nefîs, Nadr (Nasr), Teym ve Devm Arap yazısını ilk olarak mufassal bir şekilde vazetmiştir.

Hişâm el-Kelbî'ye (204/819 [?]) göre Arap yazısını ilk vazeden Arab-ı Ârîbe'den bir topluluktur. Onlar, Adnân b. Üded'in yanına yerleşmiştir. İbnü'l-Kûfî'ye göre bu kişilerin isimleri, - muhtelif kaynaklarda farklı okunuşları bulunsa da- Ebced (أبجد), Hevvez (هوز), Huttî (حطي), Kelemen (كلمن), Sa'fes (سعفس) ve Kareşet'tir (قرشت). Söz konusu topluluk, bu şekil ve i'râp ile yazıyı zikredilen isimlere uygun bir biçimde belirlemiş, kendi isimlerinde bulunmayan ث, خ, ذ, ز, ش ve غ gibi bazı harfleri (نخذ، ضغط) bulmuş ve onlara *revâdif* adını vermiştir.¹⁰⁷

Bir rivâyete göre ise yukarıda isimleri zikredilen şahıslar Medyen krallarıdır. Şuayb (as) döneminde Zulla Günü'nde helak olmuşlardır.¹⁰⁸

İbnü'n-Nedîm ve Hişâm el-Kelbî'nin dil konusunda naklettikleri son iki rivâyete bakarak Mudâr Arapçasının iyice belirginleştiği bir döneme girildiğinin işaretleri bulunmaktadır.¹⁰⁹ Bu rivâyetlerin işaret ettiği dönemlerde Mudâr Arapçasına mahsus *revâdif* harfleri kullanılmaya başlanmıştır. Muhtemelen zikredilen Medyenli Ârab-ı Ârîbe'den olan topluluk Güney Arabistan'dan önce Medyen'e sonraki bir dönemde ise Mekke'de yaşayan Adnân'ın yanına göç etmişlerdir.

Üçüncüsü: İbn Vahşiyye'nin Arap yazısının aslı olarak Kûfî'yi, onun da dokuz türe ayrıldığını ve bunların da aslına es-Sûrî denildiğini belirtmesi önemli bir problem teşkil eder. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin Arap hat türlerini; el-İsmâilî, el-Mekkî, el-Medenî, el-Endelüsî eş-Şâmî, el-İrâkî, el-Abbâsî, el-Bağdâdî, el-Müşa'ab, er-Reyhânî, el-Mücerred ve el-Mısırî diye belirtmesi ve bunların bir kısmının kadîm, bir kısmının ise yeni türler olduğunu belirtmesi manidardır. Bu hat türleri, İbn Vahşiyye'nin izah etmediği Arap yazısının Kûfî dokuz formu olabilir.¹¹⁰ Bunlardan el-İsmâilî; İbn Vahşiyye'nin el-Kûfî diye nitelediği formdur. el-Mağribî ile el-Endülisî de aynıdır. eş-Şâmî ile es-Sûrî aynı olabilir, el-Mekkî ve el-Medenî ise Arap el-Cezm'in yazısının Hicaz formlarıdır.

Dördüncüsü: İbn Vahşiyye'nin, Müsned yazısının Hz. İsmâil (as) ve evlâdı tarafından kullanılan formuna Kûfî demesi, muhtemelen İslâmî dönem Arap Kûfî hattına benzemesinden kaynaklanmaktadır. J. Hammer'e göre de Kûfî yazı, erken dönem İslâm Arap imparatorluğu döneminde ortaya çıktı ve Arabistan, İran, Suriye, Mısır, Sicilya ve İspanya'da kullanıldı.¹¹¹ Kûfe, güney Irak'ta Hz. Ömer'in (ra) emriyle Sa'd b. Ebî Vakkas (ra) tarafından kurulan bir şehirdir. Öyleyse Hz. İsmail (as) tarafından vaz edilen yazıya Kûfî denilmesiyle İslâmî dönemde gelişen Arap yazısının ortaya çıktığı Hîre şehri ve bu yazının geliştiği Kûfe arasındaki irtibata işaret edilmiştir. Muhittin Serin ve Yusuf Zennûn'e göre Kûfî yazının üç üslubu bulunmaktadır: Câhiliye dönemi

¹⁰⁷ İbnü'n-Nedîm, 6.

¹⁰⁸ "Velhasıl onu yalancı saydılar da, kendilerini o gölge gününün azabı yakalayiverdi. Gerçekten o, muazzam bir günün azabı idi!" (eş-Şu'arâ 26/189) meâlindeki âyet söz konusu helake işaret etmektedir.

¹⁰⁹ Mudâr b. Nizâr b. Mead b. Adnân. Hz. Peygamber'in yirmi birinci göbekten dedesi olan Adnân'ın babası Üded (أدد), annesi Belhâ bint Ya'rub'dur (بلهاء بنت يعرب). Bâbil kralı meşhur Buhtunnasr zamanında Mekke'de yaşadığı rivâyet edilen Adnân'ın doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Milâttan önce 604-561 yılları arasında yaşamış olan Buhtunnasr, Filistin'de Yahudileri yenilgiye uğratarak dağıttıktan sonra Arabistan'ı işgal ve tahrip etmiş, sonra da Mekke'ye saldırmıştı. Adnân kendisine karşı koyduysa da mağlûp olmuş ve Buhtunnasr'ın Bâbil'e dönmesinden sonra ölmüştür (Mustafa Fayda, "Adnân", DİA, 1: 391-392).

¹¹⁰ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Selâsetü Resâil li Ebî Hayyân et-Tevhîdî*, thk. İbrahim el-Geylânî, (Dimaşk: 1951), 29-30.

¹¹¹ İbn Vahşiyye, 5 (Joseph Hammer'in takdiminden).

Kûfisi (cezm). Enbâr'da doğup geometrik karakterini müsned yazının etkisiyle Hîre'de kazanmıştır. Asr-ı Saâdet Kûfisi (Mekkî, Medenî). Hz. Peygamber (as) döneminde Mekke ve Medine'de yaygın olarak kullanılan, Mushaf'ların yazıldığı formdur. Celî Kûfî.¹¹²

Beşincisi: Kalkaşendî, Mushaf hattını işaret ederek Ebû İshâk İbrahim b. Ömer b. İbrahim el-Ca'berî'nin (732/1331) *el-Ebhâsü'l-Cemîle fî Şerhi'l-'Akîle* adlı eserinden naklen; "Arap yazısı, ki şu anda Kûfî diye bilinmekte olup zamanımızda kullanılmakta olan kalemler ondan türetilmiştir" diyerek daha önce bu adla anılmadığına işaret etmiştir.¹¹³ İslâmî dönemde önceleri Kûfî yazıya *el-kalemü'l-muharrefi'l-Kûfî* deniliyordu. İbn Vahşiyye ile Ebû Hayyân et-Tevhîdî gibi âlimler döneminde el-Kûfî denilmiştir.¹¹⁴ Kûfî form da iki türlüdür:

1- et-Takvîr (التقوير): Buna el-leyyin (الليّين) de denilmiştir.

2- Harflerinin yayvan oluşu sebebiyle el-Mebsût (المبسوط) diye isimlendirilmiştir. Buna el-yâbis (اليابس) de denilmiştir.¹¹⁵ Kûfî hattın diğer kalemlerin doğması Emevîlerin sonu Abbâsilerin başında olmuştur.¹¹⁶ Kalkeşendî'ye göre kendi döneminin çoğu kâtipleri hat formlarının İbn Mukle'ye (328/940) dayandığını sanmaktadırlar. Bu yanlıştır. Zira hicrî 200'den önceki yazılarda Kûfî'den dönüştürülmüş ve ona daha meyilli de olsa ona benzemeyen günümüzde istikrar bulmuş yazı formlarına/kalemlerine rastlamaktayız. en-Nehhâs (338/950) *Sinâ'atü'l-Küttâb* adlı eserinde kaydettiğine göre güzel yazı, et-tomâr'a meyleden el-celîl (celî) formuyla yazan Suriyeli ed-Dahhâk ve İshâk b. Hammâd'a dayanır. ed-Dahhâk ilk Abbâsî halifesi es-Seffâh (136/754) döneminde, İshâk b. Hammâd ise el-Mansûr el-Mühtedî döneminde yaşamıştır. İbrâhîm es-Secezzî, İshâk b. Hammâd'dan hattı öğrenmiştir.¹¹⁷ Kanaatimizce kadîm Müsned yazısı Hz. İsmail (as) döneminde Mekke'de yeni bir evreye girmiş. İbn Vahşiyye'nin müphem bir şekilde işaret ettiği gibi bu yazı kuzey Arabistan ve Suriye'de dokuz kaleme dönüşmüştür.¹¹⁸ Acaba bu dokuz kalem, geç dönem Semûdî, Safâî, Lihyânî, Muttasıl Müsned, Enbârî Meşk ve Hîrî Cezm, hatta Nebâtî yazıları olabilir mi? Yine muhtemelen Hz. İsmail'in (as) vazettiği yazının bir çeşidi Lahmîler zamanında 6. yüzyılın ortalarında Enbâr ve Hîre'de yeni bir gelişme safhası geçirerek geometrik, düzenli, dik ve yatay çizgilerin hâkim olduğu bir form kazanmıştır. Bu üslûp Kûfînin ilk şekli olarak kabul edilir. 512 yılına ait Zebed ve 568 yılına ait Harran (Suriye) kitâbeleri bu tarzın en eski örnekleridir.

¹¹² Muhittin Serin - Yusuf Zennûn, 26: 342-345.

¹¹³ (والخط العربي هو المعروف الآن بالكوفي، ومنه استنبطت الأقلام التي هي الآن) Kalkaşendî, *Subhu'l-A'shâ*, 3: 15.

¹¹⁴ Yusuf Zennûn, "*Kadîmun ve Cedîdun fî Asli'l-Hatti'l-Arabî ve Tetavvurihi fî 'Usûrihi'l-Muhtelifeti*", el-Mevrid Dergisi, 15/4, (Irak: 1407/1986), 13.

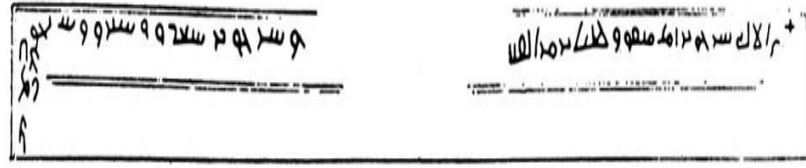
¹¹⁵ Bkz. Kalkaşendî, *Subhü'l-A'shâ*, 3: 15,53; Muhittin Serin - Yusuf Zennûn, 26: 342-345.

¹¹⁶ (ثم قد ذكر صاحب إعانة المنشيء أن أول ما نقل الخط العربي من الكوفي إلى ابتداء هذه الأقلام المستعملة الآن في أواخر خلافة بني أمية وأوائل خلافة بني العباس).

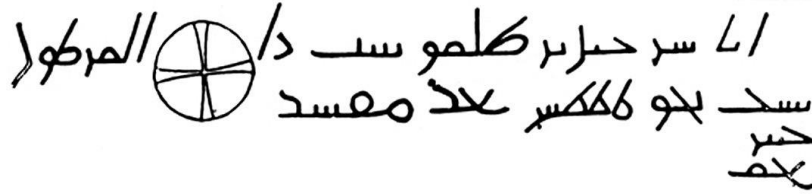
Muhittin Serin'e göre ancak Kûfî yazı geometrik esasa dayalı karakterini daima korumuş, çeşitli devirlerde değişik şekillerde adlandırılmış, 5./11. yüzyıla veya daha sonraki dönemlere ait kaynaklar ise buna "Kûfî yazısı" demişlerdir. Kûfî terimi ilk defa 3./9. yüzyılda yazı kaleminin şeklini belirtmek için kullanılmıştır. Zamanla bu çeşitli üslûpların ayrıntılarına ait bilgiler kaybolduğundan Kûfî daha umumi bir terim olmuştur. Bu adlandırma ile yazının ortaya çıktığı Hîre ve geliştiği Kûfe arasında bir irtibata işaret edilmiştir. Bkz. "Kûfî", *DîA*, 26: 342-345.

¹¹⁷ قلت: على أن الكثير من كتاب زماننا يزعمون أن الوزير أبا علي بن مقلة (رحمه الله تعالى) هو أول من ابتدع ذلك، وهو غلط فإننا نجد من الكتب بخط الأئمة فيما قبل المائتين (قال أبو جعفر النحاس في «صناعة الكتاب»: ويقال ما ليس على صورة الكوفي بل يتغير عنه إلى نحو هذه الأوضاع المستقرة وإن كان هو إلى الكوفي أميل لقربه من نقله عنه. قال صاحب إعانة المنشيء: أو قريبا منه. إن جودة الخط انتهت إلى رجلين من أهل الشام يقال لهما: الضحّاك، وإسحاق بن حماد، وكانا يخطان الجليل؛ وكأنه يريد الطّومار (قال النحاس: ثم أخذ إبراهيم (يعني السجزي) عن إسحاق بن حماد وكان الضحّاك في خلافة السّفّاح، أول خلفاء بني العباس، وإسحاق بن حماد في خلافة المنصور والمهدّي. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'shâ*, 3: 15).

¹¹⁸ İbn Vahşiyye, 4.

Halep'in güneyinde bulunmuş, milâdî 512 yılına ait Zebed kitâbesi¹¹⁹

Şam'ın güneyinde bulunan, milâdî 568 tarihli Harran (Suriye) kitâbesi¹²⁰

Vecra Dağı'nda Kûfî hattıyla taşa hakkedilmiş
80/699 tarihli kitâbe (DîA)

Kalkaşendî, el-Cevherî'den naklen Hz. İsmail'in (as) yanına gelip yerleşen kadîm Arap kabilelerinden Tasm'a mensup Ebced (أبجد), Hevvez (هوز), Huttî (حطي), Kelemen (كلمن), Sa'fes (سعفص) ve Karaşet (قرشت) adında altı kişi Arap alfabetini ve yazısını kendi adlarından esinlenerek vazetmiş ve adlarında yer almayan harfleri revâdif diye onlara ilave etmişlerdir. Bu yazı daha sonraları Enbâr'a, oradan da Hîre'ye geçmiş; fakat Hz. Peygamber'in (as) bi'setine kadar yaygınlık

¹¹⁹ Selâhaddin el-Müneccid, *Dirâsât fî Târîhi'l-Hattî'l-'Arabî*, (Beyrut: 1972), 21.

¹²⁰ Selâhaddin el-Müneccid, *Dirâsât fî Târîhi'l-Hattî'l-'Arabî*, (Beyrut: 1972), 21.

kazanmamış; İslâm sayesinde kullanımı yaygınlaşmıştır.¹²¹

3. 2. Arap Yazısının Enbâr-Hîre dönemi

Câhız (255/869), İslâm öncesi dönemde güney Araplarının Müsned, Kuzey Araplarının Cezm yazısını kullandıklarına işaret eder.¹²²

Ebû Hâtim'e (277/890) göre Müsned'den alındığı için mevcut Arap yazısına cezme denilmiştir. O şöyle demiştir; "Bil ki Araplar kullanmakta olduğumuz Arap alfabesine el-Cezm demiştir. Müsned, Himyerlilerin devlet oldukları dönemde ve günümüze kadar kullandıkları yazıdır. Cezm'in anlamı, Müsned'den alınması ve ondan doğması nedeniyledir."¹²³

İbn Ebî Hayseme (279/892-93), Arap yazısını teşkil eden harflerin 29 tane olduğunu kaydettikten sonra hadîs yazan âlim sahabîlerden Semüre b. Cündeb'ten (ra) Arap yazısının kökenini dair çok önemli bir nakilde bulunmuştur. Semüre b. Cündeb (ra), Arap yazısının kökenini araştırdığını ve Enbâr safhasının Hîre safhasından önce geldiğini belirtmiştir. Bu durum, –Himyerî Müsned yazısından kopup gelen- Arap Cezm yazısının İslâm öncesi son safhasının önce Enbâr ve sonra Hîre safhaları olduğuna işaret eder.¹²⁴

İbnü'n-Nedîm (385/995 [?]) Arap yazısının Cezm formunun tamamen Müsned yazısından bağımsız hale gelmiş formunun Mekki olduğuna işaret eder. Onu Medenî, Basrî ve Kûfî gibi formlar takip etmiştir.¹²⁵

Batalyevsî'ye (521/1127) göre de söz konusu yazılardan birine Meşk denilmesi harflerin muttasıl ve uzatılarak yazılmasından; diğerine Cezm denilmesi ise nisbeten harflerin köşeli, içi boşluklu ve birbirinden kopuk yazılmasındandır.¹²⁶

¹²¹ أبجد، وهَوَز، وحطبي، وكلمن، وسعفص، وقرشت، فوضعوا الكتابة والخط على أول من اخترعه وألف حروفه ستة أشخاص من طسم كانوا نزولاً عند عدنان بن أدد، وكانت أسماءهم: (أسمائهم، فلما وجدوا في الألفاظ حروفا ليست في أسمائهم ألقوها بها، وسموها الزوداف، وهي الاء الثلاثة، والحاء، والذال، والطاء، والغين، والضاد المعجمات على حسب ما يلحق من Kalkeşendî, *Subhü'l-Aşa*, 3: 12. (حروف الجمل، ثم انتقل عنهم إلى الأنبار، واتصل بأهل الحيرة «6»، وفشا في العرب ولم ينتشر كل الانتشار إلى أن كان المبعث

¹²² فالخط العربي الجاهلي، قلمان: جزم ومسند، ولا ثالث؛ (Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 2. Baskı, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424), 1: 51; Cevâd (هما. المسند خط العربية الجنوبية وخط من كتب بهذا القلم من بقية أنحاء جزيرة العرب. والجزم. خط أهل مكة والمدينة وعرب العراق وغيرهم من العرب الشماليين Ali, *el-Mufasssal*, 15: 156.

¹²³ قال: والمسند: خط حمير في أيام ملكهم. قال أبو حاتم: إنما سمي جزماً لأنه جزم من المسند، أي أخذ منه. واعلم أن العرب قد سمت هذا الخط المؤلف من هذه الحروف الجزم. (Bkz. İbn Cinnî, *Sırru Sinâ'ati'l-râb*, 1. Baskı, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2000), 1: 53; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-Azam*, thk. Abdülamid Hindavî, 1. Baskı, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2000), 7: 302.

¹²⁴ تسمية أصحاب رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى حُرُوفِ أَلْفِ ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن وه لا ي وهي تسعة وعشرون حَرْفًا (عَلَيْهَا يدورُ الكلامُ كُلُّهُ مِنَ الْكِتَابِ الْعَرَبِيِّ 42- حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ الْفَضْلُ بْنُ دَكَّيْنٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ، عَنْ جَابِرٍ، عَنْ عَامِرٍ، عَنْ سَمُرَةَ بْنِ جُنْدَبٍ: قَالَ: نَظَرْتُ فِي كِتَابِ الْعَرَبِيَّةِ فَوَجَدْتُهَا قَدْ مَرَّتْ بِالْأَنْبَارِ قَبْلَ أَنْ تَمُرَّ بِالْحِيرَةِ (العربية فوجدتها قد مرّت بالأنبار قبل أن تمرّ بالحيرة İbn Ebî Hayseme, *et-Târihü'l-Kebîr (Târih İbn Ebî Hayseme)*, thk. Salah b. Fethi Helel, 1. Baskı, (Kahire: el-Fârûk el-Hadise, 1427/2006), 48; Nehhâs, *Umdetü'l-Küttâb*, thk. Bâsim Abdülvehhab el-Câbî, (Dâr İbn Hazm, 1425/2004), 78; Kalkaşendî, *Subhü'l-A-Şâ*, 3: 138. (وكانه يريد أنهم كانوا على ذلك في القديم

¹²⁵ İbnü'n-Nedîm, 7.

¹²⁶ (وكان أهل الأنبار يكتبون المشق، وهو خط في خفه) Batalyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, thk. Mustafa es-Sakkâ – Hâmîd Abdülmecîd, (Kahire: 1996), 1: 173, 3: 215. (فإذا أمد الحروف، قيل: مشق مشقاً. ويقال: المشق: سرعة الكتابة، وسرعة الطعن، وقد تقدم ذلك)، لأنه جزم عن المسند، وهو خط حمير في أيام ملكهم، أي الجوهري: والعرب تسمي خطنا هذا جزمًا. ابن سيده: والجزم هذا الخط المؤلف من حروف المعجم؛ قال أبو حاتم: سمي جزمًا لأن أهل الأنبار كانوا يكتبون المشق، وأن أهل (جزم) md. (فقطع. الحيرة كانوا يكتبون "خط الجزم" وهو خطهم، وهو الذي صار خط المصاحف. و "المشق" في تفسير علماء العربية مد حروف الكتابة، ومعنى هذا أن خط أهل الأنبار كان متصل الحروف ممدودها، بينما غلب على القلم الحيري الشكل التريبي الجاف ذو الزوايا للحروف

Batalyevsî'ye göre de Hicazlılar yazıyı Hireliler'den, onlar da Enbârlılardan öğrenmişlerdir. Enbâr-Hîre çevresinde Müsned alfabeden Cezm denilen Arap alfabesi oluşturulmuştur (وخص الكاتب الحميري لأن أصل الخط العربي حمير، ومن عندهم انتشر في سائر العرب، وكان لهم خط يسمى المسند فولد منه خط آخر سمي الحزم، لأنه جزم منه: أي القطع، وهو الخط الذي بأيدي الناس اليوم.¹²⁷ Müsned harfler; geometrik, dik ve köşeli olup ayrı ayrı yazılır. Bu nedenle Müsned alfabe ile hızlı yazmak güçtür. Yazıyı süratli ve harfleri keşideli; yani uzatarak yazmak anlamına gelen meşk¹²⁸ ise sözcük anlamına uygun olarak Müsned harflerin kavisli, yuvarlak, yumuşak karakterli, muttasıl, uzatılarak ve süratle yazmaları sonucu teşekkül etmiştir.¹²⁹ Enbarlıların Meşki, yuvarlak ve yumuşak çizgilerin hâkim olduğu için ticarî münasebetlerde, mektuplarda ve günlük işlerde kullanılmıştır. Aynı bilgiyi İbn Düreyd de teyit etmektedir.¹³⁰

Her iki üslûp; yani Arap yazısının cezme ve meşk formları İslâmiyet'le yeni bir safhaya girmiş, İslâm'ın bütün kurumlarıyla süratle gelişmesi yazının da aynı şekilde gelişmesini ve yayılmasını sağlamıştır.

İbn Haldûn'a (808/1406) göre "Arap hattının ilk şekli olan Müsned yazısı, Himyerî Devleti'nde doğmuş ve gelişmiştir.¹³¹ Müsned yazısının harfleri ayrı ayrı yazılırdı. Himyerîler izinleri dışında bu yazının öğrenilmesine müsaade etmezlerdi. Mudâr kabilesi, Arap Müsned yazısını Himyerîlerden öğrenmiştir". Dikkat edilirse İbn Haldûn, bu sözlerinde yazı konusunda Mudâr kabilesini Himyerîlere bağlayan halkaları zikretmemiştir. Yine ona göre: "Hicaz halkı yazıyı Lahmî devletinin başkenti Hîre'den, Hîreliler de Tebâbialardan ve Himyerîlerden öğrenmiştir".¹³²

Lahmîler, 3-7. yüzyıllar arasında Irak'ta hüküm süren bir Arap hânedanlığı kurmuşlardır. Lahmîlerin soyları, Kahtânîler'in Kehlân koluna mensup Lahm b. Adî b. Hâris b. Mürre'ye dayanır. Me'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra Cüzâm, Âmile ve Tenûh kabileleriyle birlikte Yemen'den göç ederek 3. yüzyılın başlarında Irak'a yerleşmişlerdir. Tenûh kabilesinden Cezîme el-Ebraş adlı bir soylu, bu bölgede 240 yılı civarında siyasî ve askerî faaliyetlere başlayıp çeşitli Arap kabileleriyle savaştı ve 268'de Tedmür (Palmira) Kraliçesi Zeyneb tarafından öldürüldü. Bunun üzerine kız kardeşinin oğlu Amr b. Adî, Lahmîler'in ilk hükümdarı sıfatıyla iktidara geldi. Başşehri Hîre olan Lahmîler'e bu sebeple Hîreliler, kurucularına nisbetle Amr b. Adî oğulları, Amr'ın babasının veya dedesinin bazı rivâyetlerde Nasr şeklinde zikredilmesinden dolayı Nasrîler ve üç kralları Münzir

(Dârü's-Sâkî, 1422/2001), 15: 154-155, (خط أهل مكة والمدينة وعرب) 156. (العراق وغيرهم من العرب الشماليين Cezm kesmek manasındadır. Arab işbu huruf-u mu'cemedan müellef ve müretteb olan hatt-ı mütearefe *cezme* (حزم) itlak ederler, selefte Himyer taifesinin hatlarından maktû' ve me'hûz olduğu için. Şârih der ki hatta *müsned* (مسند) derler, halen Yemen'de müte'âreftir (*Kamusü'l-Muhit Tercümesi*, 5: 4164-4899, "md.).

¹²⁷ Batalyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, thk. Mustafa es-Sakkâ – Hâmid Abdülmeccid, (Kahire: 1996), 3: 215.

¹²⁸ el-Cevherî, *es-Sihâh fî Tâci'l-Lüğâ ve Sihâhi'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attar, 4. Baskı, (Beyrut: 1407/1987), 4: 1555; *Kamusü'l-Muhit Tercümesi*, 5: 4164-4165, "مشق" md.

¹²⁹ (وكان أهل الأنبار يكتبون المشق، وهو خطٌ فيه خفة) Nehhâs, *Umdetü'l-Küttâb*, thk. Bâsim Abdülvehhab el-Câbî, (Dâr İbn Hazm, 1425/2004), 376; Sûlî, *Edebi'l-Küttâb*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, (Bağdat: 1341), 123; Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, (Dârü's-Sâkî, 1422/2001), 15: 310-311.

¹³⁰ (والحزم: خطنا هذا العَرَبِيّ وَكَانَ يُسَمَّى فِي الْجَاهِلِيَّةِ الْحَزْمَ لِأَنَّهُ الْحَزْمُ أَي انْقَطَعَ عَنِ الْمَسْنَدِ وَالْمَسْنَدُ: حَطٌّ حَمِيرٍ الَّذِي كَانُوا يَكْتُبُونَهُ) thk. Remzî Münir Ba'lebekkî, (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyi'n, 1987), 1: 472 "حزم" md.; *el-İştikâk*, thk. ve şerh.

Abdüsselâm Muhammed Harûn, 1. Baskı, (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1411/1991), 372.

¹³¹ Himyerîler, mö. 115-milâttan sonra 525 yılları arasında Yemen'de hüküm süren Arap hanedanıdır.

¹³² فالقول بأن أهل الحجاز إنما لقنوها من الحيرة (وكان لحمير كتابة تسمى المسند حروفها منفصلة وكانوا يمنعون من تعلمها إلا يادغم. ومن حمير تعلمت مضر الكتابة العربية) (ولقنها أهل الحيرة من التبابعة وحمير). İbn Haldûn, *el-İber*, thk. Halil Şahâze, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1408/1988), 1: 524, 525, 526.

adını taşıdığı için Menâzire de denmiştir.

Lahmîler döneminde Hîre ve Enbâr şehirlerinde Arap dili, edebiyatı ve yazısı büyük gelişme göstermiştir. Lahmî kralları edip ve şairleri himayeleri altına almışlar ve Hassân b. Sâbit gibi birçok ünlü Câhiliye dönemi şairini saraylarına davet etmişlerdir. Hîre’de tıp, eczacılık ve felsefe alanlarında önemli bazı çalışmalar da yapılmıştır.¹³³ Konuyla ilgili kaynaklarda verilen bilgilere göre Arap Cezm yazısı; Irâk, Dûmetülcendel, Mekke, Taif, Medine ve büyük kısmı Irak’a yerleşen Tay kabilesi gibi birçok mecra vasıtasıyla Hicaz’da yaygınlaşmıştır. Halife Me’mûn’un (218/833) arşivinde Hz. Peygamber’in (as) dedesi Abdülmuttalib b. Hişam’ın Mekkelilerden alacaklarının yazılı olduğu deri bir vesika bulunuyordu.¹³⁴ Başka bir rivâyete göre Dûmetülcendel ahalisinden Mekke ile ticârî münasebetleri bulunan ve Hîreliilerden Arap cezmi yazısını öğrenmiş olan Kindeli Bişr b. Abdilmelik, Mekke’ye gelmiş Harb b. Ümeyye’nin kızı es-Sehbâ’ ile evlenmiştir. İşte Mekke’de Süfyân b. Ümeyye b. Abdişems ve Ebû Kays b. Abdimenaf b. Zühre b. Kilâb gibi birçok şahıs Arap alfabesini ve yazıyı, Bişr ve onun yazı yazmayı öğrettiği Harb ile kızı es-Sehbâ’dan öğrenmişlerdir. Bişr b. Abdilmelik, Süfyân b. Ümeyye ve Ebû Kays b. Abdimenaf, Tâif’te ticaret için buldukları bir sırada Ğeylân b. Seleme es-Sekâfî’ye Arap yazısını öğretmişlerdir. Bişr b. Abdilmelik, DiyâruMudâr’da Amr b. Zürâre b. Ads’e yazıyı öğretmiş ve ona Amrû’l-Kâtib denilmeye başlanmıştır. Aynı şekilde Bişr b. Abdilmelik, Şam’da birçok kişiye Arap yazısını öğretmiştir.¹³⁵

Kindeli Bişr’in Mekkelilere yazıyı öğretmesi şöyle bir şiire de konu olmuştur:

لَا تَجْحَدُوا نِعْمَاءَ بَشَرٍ عَلَيْكُمْ ... فَقَدْ كَانَ مَيْمُونُ النَّبِيِّ أَزْهَرًا
أَتَاكُمْ بِحِطِّ الْجُزْمِ حَتَّى حَفِظْتُمُو ... مِنَ الْمَالِ مَا قَدْ كَانَ شَقَى مُبْعَثًا
وَأَتَقَنْتُمُو مَا كَانَ بِالْمَالِ مُهْمَلًا ... وَطَمَأَنْتُمُو مَا كَانَ مِنْهُ مُبْقَرًا
فَأَجْرِيْتُمْ الْأَقْلَامَ عَوْدًا وَبَدَأَةً ... وَصَاهَيْتُمْ كُتَّابَ كِسْرَى وَقَيْصِرًا
وَأَغْنَيْتُمْ عَنْ مُسْنَدِ إِلَى جَمِيرًا ... وَمَا زَبَرْتُمْ فِي الصُّحُفِ أَقْلَامَ جَمِيرًا¹³⁶

İbn Manzûr’un (711/1311) *Lisânü’l-Arab* adlı büyük lügatinde yer alan bir kayıt, Tâifliler’in de Hicaz’da Cezm yazısının yayılmasına katkıda bulduklarına işaret etmektedir. Tâifliler yazıyı Hîreliiler’den, onlar da Enbârlılardan öğrenmişlerdir.¹³⁷ Hatta bazı rivâyetlere göre Arap yazısını Abd b. Kusay Yemen’den; Mekkeliler de ondan öğrenmiştir. Ebû Süfyân b. Ümeyye b. Abdişems’in Arap yazısını Mekke’ye getirdiği de nakledilmiştir.¹³⁸ Ziriklî’ye göre Taylılar, Müsned yazısını Cezm formuna dönüştürmüş ve Enbâr’a nüfuz etmesini sağlamıştır.¹³⁹ Yine Ziriklî’ye göre Arap yazısının

¹³³ Nihad M. Çetin , “Arap”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3: 276-309; Mustafa Fayda, “Kahtân”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24: 201-202; Cengiz Tomar, “Yemen”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43: 401-406.

¹³⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 15: 118,162; 17: 256.

¹³⁵ Belâzürî, *Fütûhü’l-Büldân*, (Beyrut: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, 1988), 45; İbn Ebî Dâvûd,1: 152-153.

¹³⁶ İbn Düreyd, Ta’lîk min Emâlî İbn Düreyd, thk. es-Seyyid Mustafa es-Sünûsî, (Küveyt: el-Meclisü’l-Vatanî li’s-Sikâfe ve’l-Fünûn ve’l-Edeb, 1401/1984), 229.

¹³⁷ (وَكَانَتْ الْكُتَّابُ فِي الْعَرَبِ مِنْ أَهْلِ الطَّائِفِ تَعَلَّمُوهَا مِنْ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ الْحِيرَةِ، وَأَخَذَهَا أَهْلُ الْحِيرَةِ عَنْ أَهْلِ الْأَنْبَارِ) İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 3. Baskı, (Beyrut: Dâr Sâdir, 1414), 12: 34, “هرق” md.

¹³⁸ İbn Abdilber, *el-Kasd ve’l-Ümem fi’t-Ta’rîf bi Usûli Ensâbi’l-Arab ve’l-Acem min Evveli men Tekelleme bi’l-Arabiyyeti mine’l-Ümem*: ekinde *İnbâh ale’l-Kabâilî’r-Ruvât*, (Kahire: Mektebetü’l-Kudüs, 1350), 23.

¹³⁹ مرامر بن مرة الطائي: أحد من يقال إنهم وضعوا الخط العربي، أو نقلوه من طريقة إلى أخرى، في الجاهلية. وتدل آثار الحميريين (في اليمن) على أن الكتابة كانت عندهم قبل انتشارها في شبه الجزيرة. ويقول الرواة إن اثنين من بني طي، هما صاحب الترجمة وشخص آخر يسمونه (أسلم بن سدره) حوَّلا خط الحميريين (المسند) إلى نوع يقال له (الجزم) وانتقل (الجزم) من طي إلى الأنبار ثم إلى غيرها، فكان أساسا للقاعدة (الكوفية) ولقواعد الكتابة الأخرى حتى الآن Ziriklî (1893-1976), *el-A’lâm*, 5. Baskı,

günümüze kadar gelen Kûfî ve diğer formları Cezm'e dayanmaktadır.¹⁴⁰ Kanaatimizce Arap yazısının Hicaz'da yaygınlaşması bağlamında zikredilen şahıslar sadece kendi dönemlerinde yazının yaygınlaşması için çaba göstermiş olan şahıslardır. Konuyla ilgili rivâyetler; onlardan önce yazı bilinmiyordu veya onlardan başkası yazıyı bilmiyordu anlamına gelmez.

3.2. Arap Yazısının İslâmî dönemi

İslâm'ın doğuşu ile birlikte Arap yazısı yepyeni ve aydınlık bir safhaya girdi. İslâmiyet, hattı ve kitâbeti zaruri kılan, kullanma sahasını genişleten âmilleri beraberinde getirmişti. Yazı, İslâm'ın tesis ettiği, bütün maddî mânevî cepheleriyle yeni içtimaî nizamın en ehemmiyetli tesbit, tescil, telkin ve neşir vasıtası olarak işlendi, geliştirildi ve hicreti takip eden yarım asır içerisinde, öncekinden çok daha büyük bir tekâmüle mazhar oldu. İlk nâzil olan ve "Oku!" ilâhî emri ile başlayan beş âyetlik (el-'Alak 96/1-5) vahiy ile hâlâ canlılığını muhafaza eden bir kutsî ehemmiyet kazandı. Daha sonra nâzil olan müteaddit âyetlerle de "kitâbet" daima ilâhî bir kaynağa bağlanıyor, kullanılması emrolunuyor, yazı Müslümanların hayatında zaruri olarak yerini alıyordu. Vahyin yazıya tevdiî yazının işaret edilen kutsî ehemmiyetini arttırırken Hz. Peygamber (as) bilginin yazı ile tesbit ve muhafazasını emrediyor, çocuklara okuma yazma öğretmenin babalar için kaçınılmaz bir vazife olduğunu belirtiyordu. Resûlullah'ın (as) yazı yazma âdâbına ve besmelede bazı harflerin yazılış şekil ve tarzlarına dair tavsiyeleri de mâlumdur. Bu teşvikler yanında, Bedir Gazvesi'nde esir edilen ve yazı bilen müşriklerin, ensarın çocuklarından onar kişiye okuma yazma öğretmelerinin esirlikten kurtuluşları için fidye sayılması gibi tedbirler de alındı. Böylece Medine, İslâmî devrede hattın ilk gelişme merkezi oldu. Başta vahyin yazılmasında olmak üzere Hz. Peygamber'e (as) kâtiplik eden kırktan fazla sahâbînin kimler olduğunu bilinmektedir. Hatta bunlardan bazıları ahidnâmeler, hükümdarlara gönderilecek mektuplar vb. gibi belli mevzu ve sahalarla ilgili vazifelerde hususiyetle çalışıyorlardı. Hatta aralarında Fars, Rum, Kıbt ve Habeş dillerini, Medine'de bu dillerin sahiplerinden öğrenmiş olup Hz. Peygamber'e (as) bu dillerle yazılmış vesikaları tercüme eden Zeyd b. Sâbit (ra) gibi muhtelif dilleri ve yazıları bilenler de vardı. Sahâbe içerisinde İbrânî ve Süryânî dil ve yazılarına vâkif olanların bulunduğu da muhakkaktır. Bu devrede Arap yazısının eksiklikleri hızlı bir süreç dâhilinde giderildi.

Hulefâ-yi Râşidîn devrinde dinî ve idarî hayatta, günlük muâmelâtta yazının ehemmiyeti artmaya devam etmiş, nihayet Hz. Ömer zamanında (634-644) resmî mektepler açılmış, muallimler tayin edilmiştir. Hz. Osman (ra) döneminde çoğaltılan mushaflar, kadim müelliflerin Mekkî ve Medenî diye adlandırdıkları hatla yazılmışlardı. Bu sıfatlar Arap yazısının hususiyetle şekil bakımından işleme merhalelerini nerelerde geçirdiğini göstermektedir. Kuzey Arap yazısı, Enbârî, Hîrî safhasını müteakip Hicaz'a intikal ederek önce Mekke'de ve hicretten sonra Medine'de gelişti.¹⁴¹

İslâmî dönemde ortaya çıkıp gelişen geometrik Kûfî hat, Cezm'e; kavisli Nesih hattı ise Meşk'e dayanır.¹⁴² Mekkeliler arasında *hattü'l-Hîrî* diye de anılan Arap Cezm yazısı, Kûfe'nin Güney

(Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 7: 200; ayrıca bkz. Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*, (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 45.

¹⁴⁰ Zirikî, *el-A'lâm*, 5. Baskı, (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 7: 200.

¹⁴¹ Çetin, 3: 276-309.

¹⁴² (وَأَهْلُ الْحِيرَةِ خَطُوا الْجِزْمَ، وَهُوَ خَطُ الْمُصَاحِفِ، وَتَعَلَّمَهُ مِنْهُمْ أَهْلُ الْكُوفَةِ) Nehhâs, Umdetü'l-Küttâb, thk. Bâsim Abdülvehhab el-Câbî, (Dâr İbn Hazm, 1425/2004), 376; Hemdânî, *Kitâbü'l-İklîl min Ahbâr Yemen ve Ensâb Himyer*, thk. Muhammed b. Ali, San'a (1425/2004), 110; (وَأَهْلُ الْحِيرَةِ خَطُوا الْجِزْمَ، وَهُوَ خَطُ الْمُصَاحِفِ، فَتَعَلَّمَهُ مِنْهُمْ أَهْلُ الْكُوفَةِ. وَخَطَّ أَهْلُ الشَّامِ، الْجَلِيلِ، يَكْتُبُونَ بِهِ لِلْمُصَاحِفِ وَالسَّجَلَاتِ).

Irak'ta Hz. Ömer'in (ra) emriyle Sa'd b. Ebî Vakkas (ra) tarafından 17/638 tarihinde kuruluşundan sonra burada geliştirilen Kûfî hatta evrilmiştir.¹⁴³

Kaynaklarda Enbârî Meşk ve Hirî Cezm hattının Asr-ı Saâdet'te bilindiğine işaret eden veriler bulunmaktadır. Örneğin Hz. Ömer'in (ra) şöyle dediği nakledilmiştir: "Yazının kötüsü el-Meşk'tir, okumanın kötüsü süratle belirsiz okumaktır, hattın iyisi ise belirgin olanıdır."¹⁴⁴ Tabîinden İbn Sîrîn (110/729), Kur'ân'ın Arap yazısının meşk formuyla yazılmasının hoş karşılanmadığını belirtir.¹⁴⁵ Abbâsî veziri Muhammed b. Abdilmelik İbnü'z-Zeyyât (233/847), Arap yazısının noktalı, Nebâtî yazısının ise noktasız olduğunu belirtir.¹⁴⁶

İslâm'dan önceki dönemde ortaya çıktığı şehre nisbetle Hîrî, İslâm'ın doğuşunda Mekkî, hicretten sonra Medenî isimlerini alan Cezm yazısı ile yazılan ilk metin Kur'ân'dır; o parşömen üstüne siyah mürekkeple noktasız ve harekesiz biçimde yazılmıştır.

Enbârî'ye göre Meşk yazısı süratli yazılabildiği için günlük yazılarda kullanılmaya devam etmiş; yuvarlak ve yumuşak karakterinden dolayı sanat icrasına uygun bir hal almıştır. Emevîler devrinde Şam'da yazılması ve gelişmesi devam eden Meşk'ten zamanla yeni hat çeşitleri doğmuş; bu arada kalem ağzlarının hangi ölçüde olması gerektiği tesbit edilmiştir. Yeni hat çeşitleri arasında büyük boy yazılara mahsus olan celîl (celî) ve resmî devlet yazılarında kullanılan standart büyük boy tomar (tûmâr) ilk bilinenlerdir. Tomar kaleminin üçte ikisi *sülüseyn* ve üçte biri *sülüs* ismiyle ve ayrı iki kalem, dolayısıyla iki ayrı yazı cinsi olarak geliştirilmiştir.¹⁴⁷

Arap yazısında, kısa seslilere delâlet eden harf veya işaretlerin bulunmayışının ve şekilleri birbirine benzeyen harflerin ayırt edilmesini sağlayan noktaların henüz kullanılmamasının mahzurları gittikçe ciddileşerek hissedilmiştir. Yazının bu kusurlarını giderecek çarelerin aranmasına, önce Kur'ân-ı Kerîm'in metninin doğru tesbiti, her türlü bozulmayı önleyecek şekilde muhafazası gayretleriyle başlandı. Bu sahada atılan ilk adım Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin (69/688-89) -aynı zamanda Arapça'nın nahvinin teessüsü için de başlangıç sayılan- Mushaf'ın harekelenmesi hususundaki hizmetidir. Konuşmada her türlü dil hatası ve fasih lehçeden ayrılma demek olan lahnin artması, Kur'ân-ı Kerîm'in kıraatinde de hatalı okuyuşların duyulması üzerine Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh'in (53/673) talebiyle Ebü'l-Esved zeki, anlayışlı, dili fasih bir kâtibe, kendisi okumak suretiyle bir Mushaf'a, fethaya delâlet etmek üzere harfin üzerine bir nokta, kesre için harfin altına bir nokta, zamme işareti olarak harfin önüne bir nokta, bunların tenvinli şekilleri için de ikişer nokta koydurmuştu.

Ebü'l-Esved'in hizmeti ehemmiyetini, Mushaf'ı başından sonuna kadar tayin ettiği bir usul ile dikkatle harekelemiş olmasından almaktadır. Bu, Kur'ân tarihi, Arapça'nın nahvinin ve Arap

Ayrıca bkz. Carl Faulmann, *Illustrirte Geschichte Der Schrif* (اختيار الكتابة), (Leipzig: 1880), 273-274; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Tarîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, (Dârü's-Sâkî, 1422/2001), 15: 153-183 (الخط العربي).

¹⁴³ Hîreliler Arapça'nın yanında Süryânîce, Nabatîce, Pehlevîce, Rumca ve İbrânîce'yi de kullanıyor, gerektiğinde tercümanlık da yapıyorlardı. Lahmî kralları edip ve şairleri himaye ederlerdi. Bundan dolayı yarımada'nın Abîd b. Ebras, Tarafe b. Abd ve Nâbiga ez-Zübyânî gibi meşhur şairleri Hîre'ye gelmiş ve sarayda büyük ilgi görmüşlerdir. Bu da Arap şiirinin gelişmesine vesile olmuştur (Hüseyn Ali ed-Dakûkî, "Hîre", *DîA*, 18: 122-124).

¹⁴⁴ Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, (Bağdad: 1341), 56; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Selâsetü Resâil li Ebî Hayyân et-Tevhîdî*, thk. İbrahim el-Geylânî, (Dımaşk: 1951), 38; İbnü's-Salâh, *Ma'rîfetü Envâ'i 'Ulûmî'l-Hadîs: Mukaddimetü İbnü's-Salâh*, 185,296.

¹⁴⁵ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Selâsetü Resâil li Ebî Hayyân et-Tevhîdî*, thk. İbrahim el-Geylânî, 46.

¹⁴⁶ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Selâsetü Resâil li Ebî Hayyân et-Tevhîdî*, 45.

¹⁴⁷ Bkz. M. Uğur Derman, "Hat", *DîA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16: 427-437; Çetin, 3: 276-309.

yazısının tarihi bakımından mühim bir hadisedir. Mushafların teşkili; yani harekelenmesi ve âyetlerin beşer beşer, onar onar işaretlenmesini sahâbe ile tâbiînin ilk neslinden olanlar başlattılar. Fakat onlar Kur'ân-ı Kerîm'in bütün lafızlarını içine alan bir sistem tesis ve tatbik etmemişlerdi. Yaptıkları şey, "kolaylaştırıcı teşebbüsler" mahiyetindeydi. Sonra tâbiîn tarafından bu teşebbüsler usul ve kaideleri belli bir nizam haline getirildi.

Nasr b. Âsım el-Leysî (89/707) veya Yahyâ b. Ya'mer'in de (129/746) "naktü'l-mesâhif"te öncülük ettiklerine dair rivayetler, Ebü'l-Esved'den sonra onun çalışmalarını bilhassa bu iki şahsiyetin ikmal ile devam ettirdiklerine delâlet eder. Ebû Ahmed el-Askerî'nin belirttiğine göre Kur'ân-ı Kerîm, kırk küsur yıl Hz. Osman'ın (ra) istinsah ettirdiği Mushaflardan okuna gelmiştir. Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfesinde (685-705), bilhassa Irak'ta kıraatte tashîfin artması üzerine vali Haccâc (95/714), kâtiplerinden Mushaflarda benzer harflere, bunların birbirinden ayırt edilebilmelerini sağlayacak işaretler yani noktalar konulmasını istemiş ve bunu Nasr b. Âsım yapmıştır. Böylece Ebü'l-Esved'den sonra yazının ikinci ve ciddi bir ıslah safhası yine Mushaflara bağlı olarak gerçekleşmiştir.

Noktalı harflere gelince, harflerin noktalanmasını çok eski bir tarihe (Enbâr ve Hîre devresinin başlarına) kadar çıkararak rivayetler ve bazı Câhiliye devri şairlerinin yazıyla ilgili ifadeleri bir tarafa bırakılırsa, Hz. Peygamber'in zamanında bazı harflerin noktalarının konulduğuna dair açık bilgi vardır. Nitekim Hz. Peygamber (as), kâtibî Muâviye'ye (ra) "rakş" tavsiye etmiş ve Muâviye'nin (ra) bunun mahiyetini sorması üzerine de her harfe onu temsil eden noktalarını koymasını bildirmişti. Bir başka tavsiyesinden o tarihlerde ب ve ت harflerinin noktalarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Mevcut bazı vesikalar hicrî I. asrın ilk yarısında, Nasr b. Âsım ve Yahyâ b. Ya'mer'den çok önce noktalı harflerin bulunduğunu teyit etmektedir. Meselâ 22/643 tarihli bir papirüste خ، ذ، ز، ش، ن (başta ve ortada) ve 58/678 tarihli bir kitâbede ب، ت، ث، ی (başta ve ortada) harflerinin noktaları konulmuştur. Ancak hemen işaret edilmelidir ki bu harfler her zaman değil de yalnız lüzumlu görülen yerlerde noktalanıyordu. Hatta vahyin yazılmasında, başlangıçta -kismî de olsa- nakt kullanılmış, sahâbîler Mushaf'ı bunlardan tecrit etmişlerdir. Daha sonra lahn ve tashîf endişesiyle Mushaf önce harekelenmiş, sonra da harfleri noktalanmıştır.

Ebü'l-Esved'in harekeye delâlet etmek üzere koyduğu noktalar yuvarlak ve siyah mürekkeple yazılan metne bunlar bir ilâve sayıldığı için ayrı renkle (kırmızı mürekkeple) konuyordu. Harflerin tefriki için konacak işaretlerin daha önce de kısmen mevcut noktalarla gösterilmesinin karışıklığa yol açacağı düşünülerek bunlar ufkî ve daha yaygın şekliyle sağdan sola doğru alçalan hafif meyilli çizgiler halinde konuldu ve harfin aslî bünyesinden sayıldığı için siyah mürekkeple yazıldı. Kur'ân-ı Kerîm'in doğru okunabilmesi, tabiatıyla doğru yazılmasına bağlıydı. Bunu temin için alınan tedbirler yazının ıslahını temin etti. Bu arada nokta şeklindeki hareketler - harflerin noktaları hariç- ve doğru okumayı sağlama ve kolaylaştırma gayesiyle ilâve edilen her türlü işaret için metinden farklı renkte mürekkep kullanıldı. Nitekim hicrî I. asrın sonları ve müteakip asrın başlarından itibaren İslâm dünyasının bazı merkezlerinde, hususiyetle küfi hatla yazılan Mushafların yazı işaretlerinde muayyen renklerde mürekkepler kullanılmıştır.

Halîl b. Ahmed'in (175/791) yazının ıslahı hususundaki büyük hizmeti olmuştur. Onun yazıyla ilgili çalışmaları, öteden beri tekrarlanan bir rivayete göre, yuvarlak noktalardan ibaret ilk hareketler yerine elif, vav ve uzatılmış-yatık yâ harflerinin küçük şekillerinden istifade edişi, imlâ işaretleri için bazı kelimelerin remzi mahiyetindeki yine küçük ve kısaltılmış harfleri kullanışı (meselâ şedde için şin harfinden istifade edişi), tamamlayıcı cüzi tedbirler gibi görülmektedir. Bu arada onun hizmetine dair en açık bilgi, mesâhifte ilk defa hemzeleri, teşdîd, revm ve ışmâmı işaretlemiş olması, bugün elimizde bulunmayan *Kitâbü'n-Nakţ ve's-şekl'i* ile naktü'l-Mesâhife dair ilk eseri yazmış bulunmasıdır. Fakat Halîl b. Ahmed'in sadece mevcut sistemi ve işaretlerini tamamlayıcı teşebbüslerle kalmamıştır. Halîl b. Ahmed, dil ve edebiyatın muhtelif sahalarındaki

çalışmalarına, son derecede isabetli ve bugüne kadar değerini korumuş bulunan ortak hareket noktaları tesbit etmiştir. Nitekim Arap nazımının ritim bakımından içyapısını tahlil ve tesbit için arûzu ele alışı, gramer çalışmalarında Arapça'nın bünyesini kolaylıkla tetkik edebilmek için çareler arayışı, yazıyı Arapça'yı tesbitte yanlış okumaya meydan vermeyecek bir imlâ sistemiyle ve işaretleriyle ıslahı, bir arada düşünülmüş ve aynı temellere oturtulmuş faaliyetlerdir.

Böylece Arap yazısı artık bir yazı sistemi olarak noksanlarını tamamlamıştır. Arapça'nın hususiyetlerini tesbit edebilecek ve aksettirebilecek şekilde geliştirilmiş olan bu alfabeyle ve imlâ kaideleriyle yazılmış bir metni yanlış okumak mümkün değildi, zira noktasız harflerin de işaretleri tespit edilmiştir.¹⁴⁸

Arap yazısı hakkında bilgi veren klasik kaynaklarda, Arap yazısını teşkil eden alfabedeki harflerin önceleri *et-tertibü'l-ebcedî* denilen sıralamada görüldüğü şekilde düzenlenmiş oldukları ifade edilmektedir. Hz. Peygamber (as) devrinde de ebced tertibi kullanılmaktaydı.

Ebced, aslında alfabedeki harflerin kolaylıkla hatırdâ tutulmasını sağlamak için eski dönemlerde geliştirilmiş bir formül olup ilki *ebced* şeklinde okunduğu için bu adla anılmıştır.

Arap harflerinin bugünkü alfabetik düzeni, hicrî 1. yüzyılın sonlarına doğru Abdülmelik b. Mervân döneminde (685-705) değiştirilerek yerine Nasr b. Âsım ile Yahyâ b. Ya'mer el-Udvânî'nin hazırladıkları, birbirine benzer harflerin ard arda sıralanması esasına dayanan *hurûfü'l-hecâ* tertibi getirilmiştir. Bu yeni sistemde harflerden biçim itibarıyla üçlü ve ikili benzerler (el-hurûfü'l-müzdevice) öne ve yan yana, müstakil şekle sahip olanlar (el-hurûfü'l-münferide) sona alınmıştır. Ancak eskisinde olduğu gibi bu yeni sistemde de harf sıralaması müstakil bir şekle sahip harflerden olan elifle başlatılmıştır. Buna göre harflerin Doğu (Meşârıka) Müslümanlarınca kullanılan tertibi; ا، ب، ت، ث، ج، ح، خ، د، ذ، ر، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ق، ك، ل، م، ن، و، هـ، لا، ي şeklindedir.

el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin (175/791), *Kitâbü'l-'Ayn* adlı sözlüğünde harflerin mahreçlerine göre uyguladığı üçüncü bir tarz sıralama daha bulunmaktadır. Bu tertipte mahreci ağza en uzak olan harften, dudağa doğru bir sıralama takip edilmiş olmakla birlikte illet harfleri (ا، ع، ح، هـ، خ، غ، ق، ك، ج، ش، ص، ض، س، ز، ط، د، ت، ظ، ذ، ث، ر، ل، ن، ف، ب، م / ا، و، ي) en sona alınmıştır: ا، ب، م / ن، ف، ب، م / ا، و، ي.

İslâmî dönemde harfler çeşitli yönlerden tasnife tâbi tutulmuştur. Harfler, kelimelerin yapı taşları olmalarından dolayı *hurûfü'l-mebânî*, kelimeleri hecelere böldükleri ve onların hecelerini oluşturdukları için *hurûfü'l-hicâ* denilmiştir. Asıl ve ziyade olmalarına göre hurûf-ı asliyye - hurûf-ı zâide (ا، ل، ی، و، م، ت، ن، س، هـ) sıhhat ve illet durumuna göre hurûf-ı sahîha - hurûf-ı mu'telle (hurûf-ı illet, hurûf-ı cevfiyye: ا، و، ی), ünlü ve ünsüz olmalarına göre hurûf-ı musavvite (hurûf-ı sâite, med ve lîn harfleri) ve hurûf-ı sâmite, nokta durumuna göre hurûf-ı mu'ceme (menküte) ve hurûf-ı mühmele, ayrı ve bitişik yazılmalarına göre hurûf-ı munfasıla (ل، و، ز، د، ذ، ر، ز، ط، ظ، ف، هـ، ی) ve hurûf-ı muttasıla, müstakil ve benzer şekle sahip olmalarına göre hurûf-ı müfrede (münferide: ا، و، ی) ve hurûf-ı mütezâvice (mütezâbihe: ث، ت، ب، ج، ح، خ، ر، ز، ط، ظ، ف، هـ، ی) hurûf-ı melfûza (üç harfliler: ا، ج، د، ذ، س، ع، ح، ت، ث، ح، خ، ر، ز، ط، ظ، ف، هـ، ی) ve hurûf-ı melbûbe (melviyye: ilk ve son harfi aynı olanlar و، ن، م) gibi kısımlara ayrılmıştır.

Kirâat ve tecvid ilimlerinde de harfler mahreç, sıfat, idgam ve med gibi özelliklerine göre birçok gruba ayrılmıştır. Telaffuzu kolay harflere hurûf-ı izlâk (hurûf-ı zelâka, hurûf-ı müzlaka: ب،

¹⁴⁸ Çetin, 3: 276-309.

(ر، ف، ل، م، ن), telaffuzu zor olan diğer harflere hurûf-ı ismât, şeddellilere hurûf-ı müsekkale, şeddeli olmayanlara hurûf-ı muhaffefe denir. İmâle yapmanın geçerli olduğu müennes “tâ”sı ile elif ve “râ”ya da hurûf-ı imâle adı verilmiştir.¹⁴⁹

4. Arap Yazısının Kökenine Dair Bazı Yeni Araştırmalar

Muhammed Ali Mâdûn’un “*Hattûl-Cezm ibn Hattîl-Müsned*”, “*el-Müdevvenetü'l-Arabiyyetü'l-Muvahhada lî'n-Nukûşî'l-Kadîme*” adlı eserleri ve Saad D. Abulhab’un “*Cüzûrül-Kitâbeti'l-Arabiyyeti'l-Hadîse: Mine'l-Müsned ile'l-Cezm (Roots of Modern Arabic Script: From Musnad to Jazm)*” ve “*Inscriptional Evidence of Pre-Islamic Classical Arabic: Selected Readings in the Nabataean, Musnad, and Akkadian Inscriptions*” eserleri ile birlikte bu alanda yeni ve kapsamlı birçok araştırma telif edilmiştir. Bu yeni eserlerde; klasik dönem İslâm müelliflerinin Arap yazısının menşesine dair görüşleri tarihî ve arkeolojik bulgularla aydınlatılmaya çalışılmıştır.¹⁵⁰

M. M. el-Â'zamî de *Kur'ân Tarihi* adlı eserinde Arap yazısının kökenine dair oryantalistlerin görüşünü ciddi bir eleştiriye tabi tutmuştur.¹⁵¹

Saad D. Abulhab’ın verdiği bilgilere göre Arabistan ve Süriye’yi de kapsayan Irak (iki nehir arası) ile Mısır arasındaki coğrafyada iki yazı çeşidi kullanılmaktaydı. Birincisi: Milattan önceki 14. yüzyıla tarihlenen Kenanî yazısıdır. O, Sina çevresiyle Mısır Hiyerogliflerine/resim yazısına dayanır. Bir görüşe göre Fenike yazısı, Kenânî yazısına dayanmaktadır.¹⁵² Max Muller ve Şekip Arslan gibi ilim adamlarına göre ise Fenike yazısı, Maîn Krallığı’nın Kızıldeniz’in doğu sahillerine hâkimiyeti yoluyla Müsned yazısına dayanır. İkincisi ise Arabistan’da kullanılan Yemen kökenli Müsned yazısıdır.¹⁵³

متصل	سبای	لحياتي	شمودي	صقوي	عربي	نبطي
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ

¹⁴⁹ İsmail Durmuş, “Harf”, *DîA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16: 163-165; Mustafa Uzun, “Ebcad”, *DîA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10: 68-70; Çetin, 3: 276-309.

¹⁵⁰ Ayrıca bkz. <http://arabianepigraphicnotes.org>

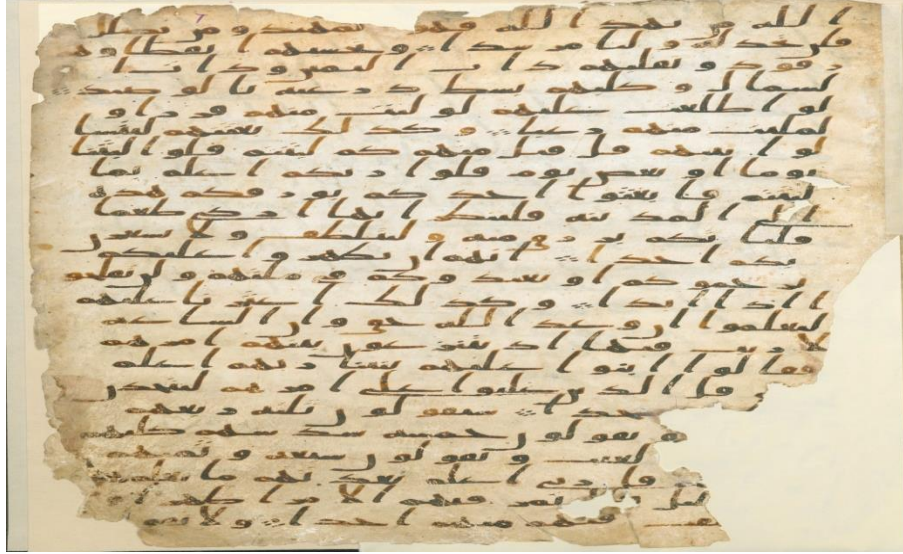
¹⁵¹ M. M. el-A’zamî, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi: Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı bir Araştırma*, çev. Ömer Türker – Fatih Serenli, (İstanbul: 2006), 159-174.

¹⁵² Kenanîler bahsedilen tarihe yakın bir dönemde Ugarit alfabesini de kullanmışlardır.

¹⁵³ Saad D. Abulhab, *Cüzûrül-Kitâbeti'l-Arabiyyeti'l-Hadîse: Mine'l-Müsned ile'l-Cezm* (من المسند الى جذور الكتابة العربية الحديثة: من المسند الى جذور الكتابة العربية الحديثة: من المسند الى (الجزء الثاني، s. 2 (<http://historyinarabic.blogspot.com/2013/03/blog-post.html>); *Roots of Modern Arabic Script: From Musnad to Jazm*, Published in to parts by teh New York based quarterly Journal *Dahesh Voice*, 50 and 51, 2009, 1; Ayrıca bkz. <http://almerja.net/reading.php?i=&ida=2181&id=244&idm=54625> (erişim: 30.03.2018)

Oxford Radyokarbon Birimi'nin yaptığı test sonucuna göre, yazma en az 1370 yıllıktır; % 94 ihtimalle 568 ile 645 arasındaki yıllara aittir. Hz. Peygamber (as), 569 ile 632 yılları arasında yaşamıştır. Yazma iki parçadan oluşmaktadır ve *Kur'ân-ı Kerîm*'in el-Kehf, Meryem ve Tâhâ sûrelerinden âyetler içermektedir. Yazmanın sayfaları, keçi veya koyun derisinden imal edilmiştir. Yazma, Irak doğumlu teolog ve tarihçi Alphonse Mingana (1878-1937) tarafından 1920'lerde toplanan ve 3000'den fazla parçadan oluşan koleksiyona aittir.¹⁵⁸

568 ile 645 yıllarına tarihlenen ve
Arap Hicazî hattıyla yazılmış bir Mushaf'tan parşömenlere örnek
(el-Kehf 18/17–23; Meryem 19/91–98; Ta-Ha 20/1–40):¹⁵⁹

Asr-ı Saâdet'te *Kur'ân*, Arap Müsned yazısına dayanan Arap Cezm hattıyla yazılmıştır. Arap dili; Aramî, -onun en büyük doğu kolu olan- Süryânî ve İbrânî dillerinden daha kadîmdir ve farklıdır.

Asr-ı Saâdet Mushafı noktalama (rakş/i'câm) ve hareke (i'râb) işaretlerinden soyutlanmıştır. Hz. Ömer (ra), Hz. Ali (ra) ve Emevî idarecilerinin talebi üzerine Ebü'l-Esved ed-Düelî (69/688) ve Yahyâ b. Ya'mer (89/708 [?]) gibi tabiîn ulemâsı hem Arap grameri ile ilgili çalışmaları başlatmış hem de Hz. Peygamber'in (as) kırâat şekline muvafık olarak *Kur'ân*'ı noktalayıp harekelemiştir.¹⁶⁰

Kur'ân'ın temel niteliklerinden birisi; onun "apaçık bir Arapça" (قُرْآنًا عَرَبِيًّا عَرَبِيًّا) ile vahyedilmesidir.¹⁶¹ Bu hüküm onun lügat, alfabe ve hat olarak Arapça

¹⁵⁸ Fotoğrafların kaynakları http://vmr.bham.ac.uk/Collections/Mingana/Islamic_Arabic_1572b/table/
<http://www.aljazeera.com.tr/haber/1370-yillik-kuran-i-kerim-yazmasi>

¹⁵⁹ Bkz. http://vmr.bham.ac.uk/Collections/Mingana/Islamic_Arabic_1572a/table/
http://vmr.bham.ac.uk/Collections/Mingana/Islamic_Arabic_1572b/table/ <http://blogs.bl.uk/asian-and-african/2016/04/the-british-librarys-oldest-quran-manuscript-now-online.html>
http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_2165_fs001r

¹⁶⁰ Bu hakikatlere rağmen; bazı çevreler, *Kur'ân*'ın bazı kelimelerini keyfi olarak noktalayıp harekelendirerek onun farklı şekillerde okunabileceğini iddia etme cüretini göstermektedirler.

¹⁶¹ Bkz. Yusuf 12/1-2; er-Ra'd 13/37; en-Nahl 16/103; Meryem 19/97; Tâhâ 20/113; eş-Şuarâ 26/192-199; ez-Zümer

olmasını gerektirir. Bu bilinmesine rağmen bazıları, Arap dilinden ve alfabesinden farklı olan İbrânice, Arâmice ve Süryânice gibi dil, lehçe ve alfabelerle kadîm Mushafı okumaya çalışmaktadır. Onların durumu Kureyş'in inanmamak için uydurdukları bahanelere cevap veren şu âyette ifade edilen hakikate benzemektedir: “Eğer biz onu, yabancı dilden bir Kur’ân kılsaydık, diyeceklerdi ki: Âyetleri tafsilatlı şekilde açıklanmalı değil miydi? Arab'a yabancı dilden (kitap) olur mu? De ki: O, inananlar için doğru yolu gösteren bir kılavuzdur ve şifadır. İnanmayanlara gelince, onların kulaklarında bir ağırlık vardır ve Kur’ân onlara kapalıdır. (Sanki) onlara uzak bir yerden çağırılıyor (da Kur’ân'da ne söylendiğini anlamıyorlar)”.¹⁶² Söz konusu dillerin aynı kökene sahip olduğunu farz etsek bile yapılan iş; tıpkı Arap alfabesiyle yazılmış Farsça bir metni Osmanlıca veya Urduca ya da Latin alfabesiyle yazılmış İngilizce bir metni Fransızca olarak okumaya çalışmak gibi abesle iştiraktır.

İslâm kaynakları, Arap yazısının Güney Arabistan Müsned yazısına dayandığı konusunda ittifak etmiştir.¹⁶³ Buna rağmen 19. asırda bir kısım oryantalistler bazı kitâbelere dayanarak Arap yazısının Nabâtî-Arâmî-Fenike kökenli olduğunu iddia etmiştir. Oryantalistler, İbn Haldûn gibi bilim tarihçilerinin Arap dili ve yazısı ile ilgili uzun tetkik ve tahliller ile birlikte –bir kısmına temas edilen- İslâm ulemasının verdikleri birbirinden kıymetli bilgileri –bilerek veya bilmeyerek- göz ardı etmiştir.¹⁶⁴

Mesela B. Moritz, Arap yazısının kökeni hakkında Nebâtî-Arâmî-Fenike şeklinde bir seyir izlediği ‘reddedilemeyecek bir hakikat gibidir’ diyerek görüş belirtir. Ancak B. Moritz’in metninde bir takım çelişkili unsurları barındırmakla birlikte hakikate işaret eden karinelere de yer vermekten kendini alıkoymamıştır. Örneğin o ilerleyen satırlarda, ‘şimâlî Arap lisanı mıntkasında, yazısı cenup Arap yazısından çıkmış olduğu vazihan anlaşılın kitâbeler bulunmaktadır’ demiştir.¹⁶⁵ Başka bir ifadeyle müsteşrikler, Arapça yazılmış İslam öncesi döneme ait altı adet kitâbenin¹⁶⁶ Suriye ve Ürdün gibi Arabistan’ın kuzeyindeki bölgelerde ortaya çıkmasını açıklayamamışlardır.

39/28; Fussilet 41/3,44; eş-Şûrâ 42/7; ez-Zühuf 43/3; el-Ahkâf 46/12.

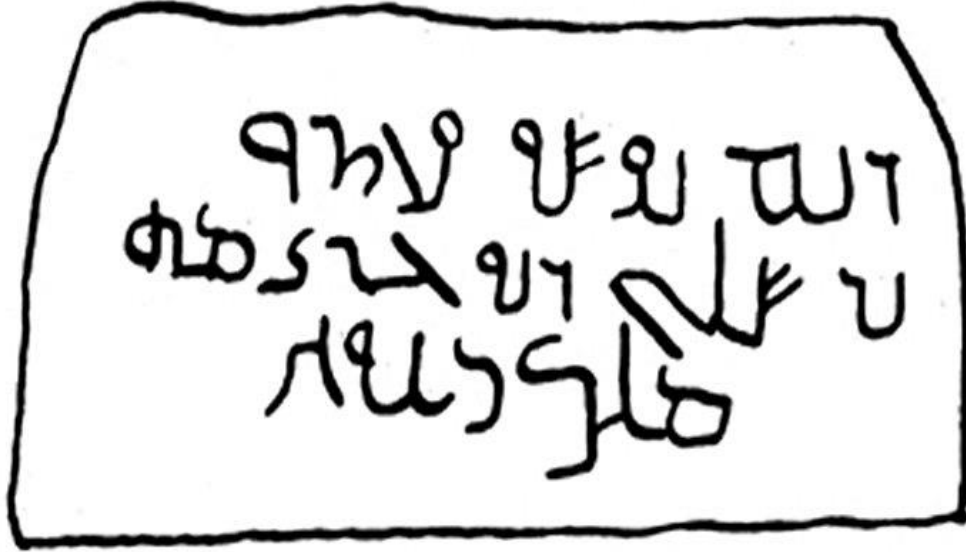
¹⁶² Fussilet 41/44.

¹⁶³ Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, (Dârü's-Sâkî, 1422/2001), 15: 153-183 (الخط العربي)

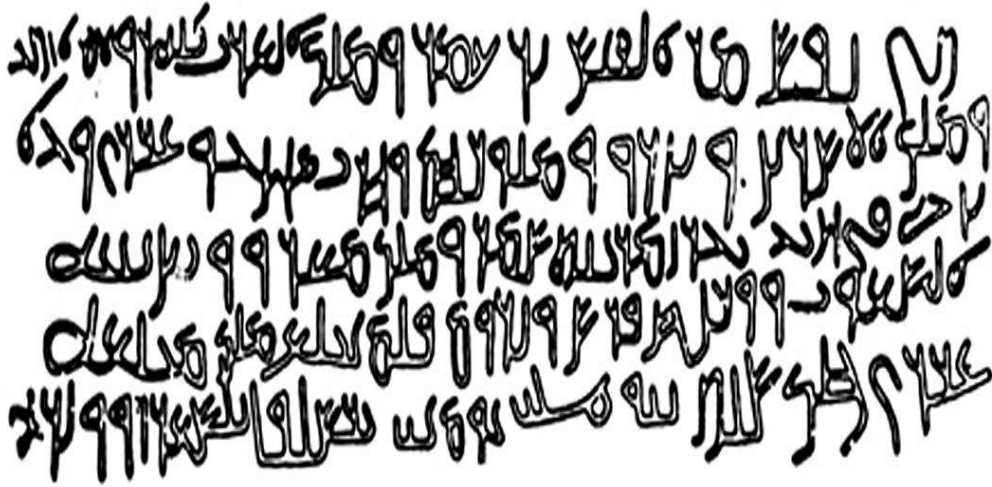
¹⁶⁴ Bkz. İbn Haldûn, *el-İber*, thk. Halil Şahâze, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1408/1988), 1: 524 (الفصل الثلاثون في أن الخط والكتابة من عداد (الفصل السابع والأربعون في أن لغة العرب لهذا العهد مستقلة مغايرة للغة مضر وحمير) 1: 766 (الصنائع الإنسانية).

¹⁶⁵ B. Moritz, “Arabistan (yazı)”, *İA (MEB)*, 1: 498, 511.

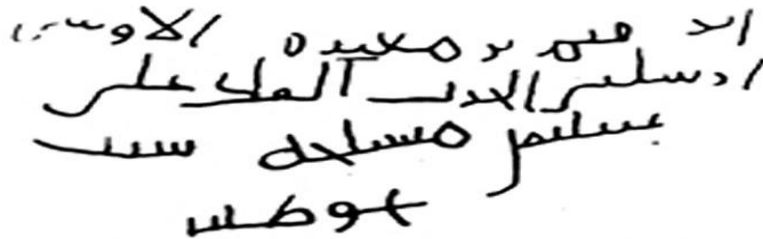
¹⁶⁶ Arabistan’ın kuzeyindeki bölgelerde bulunan Arapça yazılmış İslam öncesi döneme ait altı adet kitâbe şunlardır: 1- Şam’ın güneyinde bulunan milâdî 250 yılına ait Birinci Ümmü’l-Cimâl kitâbesi. 2- Şam’ın güneydoğusunda en-Nemâre’de bulunan milâdî 328 tarihli mezar taşı. 3- Halep’in güneyinde bulunmuş, milâdî 512 yılına ait Zebed kitâbesi. 4- Şam’ın güneydoğusunda bulunan, milâdî 528 tarihli Üseys kitâbesi. 5- Şam’ın güneyinde bulunan, milâdî 568 tarihli Harran kitâbesi. 6- Milâdî VI. yüzyıla ait İkinci Ümmü’l-Cimâl kitâbesi.

Şam'ın güneyinde bulunan milâdî 250 yılına ait Birinci Ümmü'l-Cimâl Kitâbesi (Süheyle Yâsîn el-Cübûrî, *Aslü'l-Hattî'l-'Arabî ve Tetavvuruhû*, Bağdad 1977, s. 191^b) -DİA-

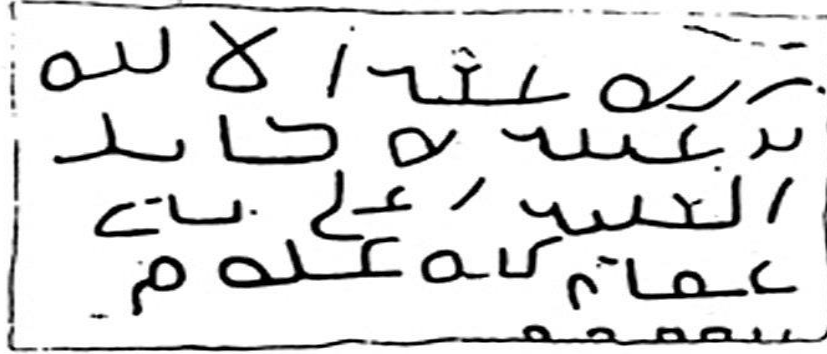

Şam'ın güneydoğusunda en-Nemâre'de bulunan milâdî 328 tarihli mezar taşı (Süheyle Yâsîn el-Cübûrî, *Aslü'l-Hattî'l-'Arabî ve Tetavvuruhû*, Bağdad 1977, s. 191^a) -DİA-

Şam'ın güneydoğusunda bulunan, milâdî 528 tarihli Üseys kitâbesi

(Süheyle Yâsîn el-Cübûrî, *Aslü'l-Hattî'l-'Arabî ve Tetavvuruhû*, Bağdad 1977, s. 192^b) -DİA-

Milâdî VI. yüzyıla ait İkinci Ümmü'l-Cimâl kitâbesi
(Selâhaddin el-Müneccid, *Dirâsât fî Târîhi'l-Hattî'l-'Arabî*,
Beyrut 1972, 22) -DİA-

Bazı oryantalistlerin Arap yazısının kökenine dair görüşü, kabul görmüş ve aynen tekrar edilmiştir.¹⁶⁷ Örneğin DİA'da yer alan bazı maddelerde Arap yazısının kökeninin Nebâtî-Arâmî-Fenike şeklinde bir seyir izlediği ifade edilmiş ve İslâm kaynaklarındaki görüşlere –gerekçesiz bir şekilde- iltifat edilmemiştir.

Sonuç

Asr-ı Saâdet'te *Kur'ân*-ı Kerîm'in yazıldığı ve günümüzde kullanılmakta olan Arap Cezm yazısının kökeni, tarihî seyri ve gelişimi önemli bir meseledir.

İslâm ilim tarihi kaynaklarında hem insanlık âleminde dil ve yazının hem de Arap dil ve yazısının kökenine dair birçok veri bulunmaktadır. Bu kaynakların Arap dil ve yazısının kökeni özelinde tetkiki önemli bir bahistir. Tetkiklerde, nazariye ile tarihî-arkeolojik vesikalar buluşturulmalıdır. Hemdânî, İbnü'n-Nedîm ve İbn Vahşîyye gibi âlimler, araştırmalarında dil ve yazının kökeni konusunda nazariye ile tarihî-arkeolojik vesikalarla buluşturmaya gayret etmişlerdir.

Arap Cezm yazısının kökenine dair İslâm kaynaklarındaki verilerin ortak paydası şudur: Asr-ı Saâdet'te kullanılan Arap yazısının aslı Hirî Cezm, onun aslı Enbârî Meşk, o da asırlar boyunca süren bir gelişim ile Güney Arabistan Müsned yazısına dayanmaktadır. Enbârî Meşk-Hirî Cezm safhası, –Himyerî Müsned yazısından kopup gelen- Arap yazısının İslâm öncesi son safhasıdır. Arap yazısının Müsned yazısından bağımsız hale gelmiş formu Mekkî formdur ki onu –İslâmî dönemde- Medenî, Basrî ve Kûfî formlar takip etmiştir. Aslında sadece Arap yazısı değil Arap dilinin kökleri de Güney Arabistan'a uzanmaktadır. Oryantalist çalışmalarda sık sık dile getirilen Arap dili ile bazı Sami kavimlerin dilleri arasındaki benzerlikten hareketle; örneğin Süryanileri veya İbranileri en kadîm kavimlerden sayıp bunlara ait lisanların Arapçanın aslı sayılması doğru değildir. Çünkü Arab-ı Bâide'nin Ya'rûb b. Kahtân'a yükselen bir kidedi vardır.

Müsned yazısının tarih içinde ortaya çıkıp gelişen birçok formu bulunmaktadır. Yine Oryantalistler 19. asırda keşfettikleri bazı kitâbelere dayanarak Arap yazısının Nabâtî, onun Arâmî, onun da Fenike yazısına dayandığını iddia etmişlerdir. Oryantalistler, İbn Haldûn gibi İslâm ilim

¹⁶⁷ Bkz. Nabia Abbot, *The Rise of The North Arabic Script and its Kur'anic Development, with a full Description of The Kur'ân Manuscripts in The Oriental Institute*, (Chicago 1930), 120; *Studies in Arabic Literary Papyri*, Volume 1-3: Language and Literature, 1972; Selâhaddin el-Müneccid, *Dirâsât fî Târîhi'l-Hattî'l-'Arabî*, (Beyrut: 1972); Süheyle Yâsîn el-Cübûrî, *Aslü'l-Hattî'l-'Arabî ve Tetavvuruhû*, (Bağdat: 1977).

tarihi kaynaklarının Arap dili ve yazısı ile ilgili tetkiklerini, konuyla ilgili ittifaklarını ve verdikleri kıymetli bilgileri göz ardı etmişlerdir.

Son zamanlarda yapılan yeni araştırmalar da İslâm ilim tarihi kaynaklarının Arap yazısının kökeni konusundaki tezlerinin gerçekliğini, tarihî ve arkeolojik bulgulara dayanarak teyit etmiştir.¹⁶⁸

Kaynakça

- A'zamî, M. M., *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi: Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı bir Araştırma*, çeÖmer Türker – Fatih Serenli, İstanbul: 2006.
- Abulhab, Saad D., *Cüzûrû'l-Kitâbeti'l-Arabiyyeti'l-Hadîse: Mine'l-Müsned ile'l-Cezm* (جذور الكتابة العربية الحديثة: من المسند الى الجزم (http://historyinarabic.blogspot.com/2013/03/blog-post.html); *Roots of Modern Arabic Script: From Musnad to Jazm*, Published in to parts by teh New York based quarterly Journal *Dahesh Voice*, 50 and 51, 2009; *DeArabizing Arabia: Tracing Western Scholarship on the History of the Arabs*, s. 233; *Roots of Modern Arabic Script: From Musnad to Jazm* (جذور الكتابة العربية الحديثة: من المسند الى الجزم (الى الجزم), Published in to parts by teh New York based quarterly Journal *Dahesh Voice*, 50 and 51, 2009; *Inscriptional Evidence of Pre-Islamic Classical Arabic: Selected Readings in the Nabataean, Musnad, and Akkadian Inscriptions*, New York: 2013.
- Ağırakça Ahmet, “Nebâtîler”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, 32: 257-258.
- Ali, Cevâd, *Ebhâs fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 1. Baskı, Beyrut: Merkez Akademi li'l-Ebhâs –Mektebetü Mümin Kureys, 2011; *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dârü's-Sâkî, 1422/2001.
- Batalyevsî, *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, thk. Mustafa es-Sakkâ – Hâmid Abdülmeccid, Kahire: 1996.
- Belâzürî, *Cümel Min Ensâbi'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkar - Riyaz Zerkeli, 1. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1417/1996.
- Belâzürî, *Fütühü'l-Büldân*, Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Beyhâkî, *Şuabü'l-İmân*, thk. Abdulali Abdulhamid Hâmid, Riyad-Bombay: 1423/2003, *Ta'zîmü'n-Nebî*, rivâyet no: 1503;
- Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 2. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- Ceşşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa Sakka vdğ., Kahire: 1357/1938.
- Cevherî, *es-Sihâh fî Tâci'l-Lüğa ve Sihâhi'l-Arabiyye*, 4. Baskı, thk. Ahmed Abdülğafûr Attar, Beyrut: 1407/1987,
- Çetin, Nihad M. “Arap”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, 3: 276-309.
- Dakûkî, Hüseyin Ali, “Hîre”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, 18: 122-124.
- Derman, M. Uğur, “Hat”, *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16: 427-437
- Deylemî, *el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb*, thk. es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, 1. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Durmuş, İsmail, “Harf”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, 16: 163-165.
- Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Selâsetü Resâil li Ebî Hayyân et-Tevhîdî*, thk. İbrahim el-Geylânî, Dîmaşk: 1951.
- Ebû'l-Kâsım el-Hinnâî, *el-Hinâiyyât (Fevâid Ebi'l-Kâsım el-Hinnâî)*, 1. Baskı, thk. Halid Rızk, Edvâü's-Selef, 1428/2007.
- Ebû't-Tîb el-Mekkî, *Şifâü'l-Ğarâm bi Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*, 1. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Fâkifî, *Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dahri ve Hadîsîh*, thk. Abdülmelik Abdullah Düheys, Beyrut: Dâr Hadar, 1414.
- Faulmann, Carl, *İllustrirte Geschichte Der Schrif* (اخبار الكتابة), Leipzig: 1880.
- Fayda, Mustafa, “Kahtân”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 24: 201-202; Adnân”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1: 391-392.
- Fehmi Efendi, Abdurrahman, *İslâm Medeniyeti Tarihi (Medresetü'l-Arab)*, hazırlayanlar: Hüseyin Elmalı – Cüneyt Eren, İzmir: 2005.

¹⁶⁸ <http://krc.orient.ox.ac.uk/ociana/index.php/documentation>

- Friedrich, Johannes, *Târihü'l-Kitâbe*, Arapçaya çeSüleyman Ahmed ez-Zahir, Dımaşk: Vezâretü's-Sikâfe, 2004.
- Hamevî, Yâkût. *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut: Dâr Sâdır, 1995.
- Harman, Ömer Faruk, "İbrahim", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, 21: 266-272.
- Harrânî, Ebû 'Ârûbe, *Kitâbü'l-Evâil*, thk. Meşal b. Bânî el-Cibrîn el-Mutayrî, Beyrut: Dâr İbn Hazm, 1424/2003.
- Hemdânî, *Kitâbü'l-İklîl min Ahbâr Yemen ve Ensâb Himyer*, thk. Muhammed b. Ali, San'a: 1425/2004.
- Hilmi, Ahmed–Ziya Nur, 2. Baskı, *İslâm Tarihi*, İstanbul: 1982,
- İbn Abdilber, *el-İnbâh alâ Kabâilî'r-Ruvât*, thk. İbrahim el-Ebyârî, 1. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1405/1985,
- İbn Abdilber, *el-Kasd ve'l-Ümem fi't-Ta'rîf bi Usûli Ensâbi'l-'Arab ve'l-'Acem min Evveli men Tekelleme bi'l-'Arabiyyeti mine'l-Ümem*: ekinde *İnbâh ale'l-Kabâilî'r-Ruvât*, Kahire: Mektebetü'l-Kudüs, 1350.
- İbn Ca'd, *Müsned İbn Ca'd*, thk. Amir Ahmed Haydar, Beyrut: Müeessetü Nâdir, 1410/1990.
- İbn Cinnî, *el-Hasâis*, nşr. Heyet, 4. Baskı; *Sırru Sinâ'ati'l-İ'râb*, 1. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Lüğâ*, thk. Remzî Münir Ba'lebekkî, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987; *el-İştikâk*, thk. ve şerh. Abdüsselâm Muhammed Harûn, Beyrut: Dârü'l-Cil, 1411/1991; *Ta'lik min Emâli İbn Düreyd*, thk. es-Seyyid Mustafa es-Sünûsî, Küveyt. el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sikâfe ve'l-Fünûn ve'l-Edeb, 1401/1984.
- İbn Ebî Hayseme, *et-Târihü'l-Kebîr (Târih İbn Ebî Hayseme)*, 1. Baskı. thk. Salah b. Fethi Helel, Kahire: el-Fârûk el-Hadise, 1427/2006.
- İbn Fâris, *es-Sâhibî fî Fikhi'l-Luğâ ve Süneni'l-'Arab fî Kelâmihâ*, thk. Muhammed Ali Beydûn, 1. Baskı, 1418/1997.
- İbn Haldûn, *el-İber*, thk. Halil Şahâze, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1408/1988.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'iz-Zamân mimmâ Sebete bi'n-Nakl evi's-Semâ' ev Esbetehü'l-'Ayân*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dârü's-Sadr.
- İbn Hişâm, *Kitâbü't-Ticân fî Mülûki Himyer (et-Ticân li Ma'rifeti Mülûki'z-Zamân fî Ahbâri Kahtân*, 1. Baskı, San'a: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyye, 1347.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. Baskı, Beyrut: Dâr Sâdır, 1414.
- İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, thk. İhsân Abbâs, 1. Baskı, Beyrut: Dâr Sâdır, 1968,
- İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-'Azam*, thk. Abdülamid Hindavî, 1. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Vahşiyye (Ahmed bin Abubekr bin Wahshih: 10. Yüzyıl), *Şevkü'l-Müstehâm fî Ma'rifeti Rumûzi'l-Eklâm (Ancient Alphabets and Hieroglyphic Characters Explained: With an Account of the Egyptian Priests, Their Classes, Initiation, and Sacrifices, in the Arabic Language*, thk. ve çeJoseph Hammer, London: 1806.
- İbnü'l-Âbâr, *et-Tekmile li Kitâbis's-Sile*, thk. Abdüsselam el-Herrâs, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahma, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Muhammed Abdülkadir 'Atâ – Mustafa Abdülkadir 'Atâ, Beyrut: 1412/1992.
- İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, 2. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Marife, 1417/1997.
- İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü Envâ'i 'Ulûmi'l-Hadîs: Mukaddimetü İbnü's-Salâh*.
- İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf el-Hâdî, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416/1996.
- Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kürdî, Muhammed b. Tahir, *Tarihü'l-Hattî'l-Arabî ve Adâbihi*, Mektebetü'l-Hilâl, 1358/1939.
- Mâdûn, Muhammed Ali, *Hattü'l-Cezm ibn Hattî'l-Müned*, Dımaşk: 1989.
- Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, thk. Esed Dâğir, Kum: Dârü'l-Hicre, 1409.
- Moritz, B., "Arabistan (yazı)", *İA*, (MEB), 1: 511.
- Müneccid, Selâhaddin, *Dirâsât fî Târihi'l-Hattî'l-'Arabî*, Beyrut: 1972.
- Nehhâs, *Umdetü'l-Küttâb*, thk. Bâsim Abdülvehhab el-Câbî, Dâr İbn Hazm, 1425/2004.
- Norbert Nebes, "A New 'Abraha Inscription from the Great Dam of Marib", in: PSAS 34 (2004).
- Pedersen, Johannes, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, çeMustafa Macit Karagözoğlu, İstanbul: 2012.

- Serin, Muhittin - Yusuf Zennûn, "Kûfî", *DîA*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 26: 342-345.
- Sezgin, Fuad, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çAbdurrahman Aliy, Ankara: 2007.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekât ve diğeri, Dimaşk: 1434/2013.
- Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, Bağdad: 1341.
- Süheylî, *er-Ravzû'l-Ünüf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li İbni Hişâm*, thk. Ömer Abdüsselam es-Selâmî, Beyrut: 1421/2000.
- Sülün, Murat, "el-Harâllî", *DîA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 16: 96-97.
- Süyûtî, *el-Müzhir fî Ulûmi'l-Lüğâ ve Envâ'ihâ*, thk. Fuat Ali Mansur, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1998.
- Şulul, Kasım, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlü ve el-Muhtasar fî İlmî't-Tarîh'in Kaynak Tesbiti ve Notlarla Çevirisi*, 2. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011,
- Taberî- 'Arîb b. Sa'd el-Kurtubî *Târihu't-Taberî: Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk ve Siletü Târihu't-Taberî*, Beyrut: Dârü't-Türâs, 1387.
- Takiyyüddîn el-Fâsî, *Şifâ'ü'l-Ğarâm bi Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*, 1. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Tomar, Cengiz, "Yemen", *DîA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 43: 401-406.
- Uzun, Mustafa, "Ebced", *DîA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, 10: 68-70.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Arap", *DîA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevhiri'l-Kâmûs*, Dârü'l-Hidâye; *Tecrid-i Sarîh*, terceme ve şerh: Ahmed Naim, Kamil Miras, Ankara: 1987.
- Zennûn, Yusuf, "Kadîmun ve Cedîdun fî Asli'l-Hattî'l-Arabî ve Tetavvurihi fî 'Usûrihi'l-Muhtelifeti", *el-Mevrid Dergisi*, 15/4, Irak: 1407/1986.
- Zirikî, *el-A'lâm*, 5. Baskı, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.